

For økonomisk Støtte til Forarbejder
og Materialeindsamling til nærværende
Oversigt over Udskiftningerne i Det for-
rige Skanderborgske Rytterdistrikt bring-
er jeg Den grevelige Hjelmslev-Rosen-
croneske Stiftelse min ærbødigste Tak.

H. N.

OVERSIGT OVER UDSKIFTNINGEN I DET FORRIGE SKANDERBORGSKE RYTTERDISTRIKT (o. 1770—1820)

Af Harald Nielsen.

De Herreder, der nu udgør Skanderborg Amt, hørte — med enkelte Afvigelser — i det 18. Aarhundredes første Halvdel under Det Skanderborgske Rytterdistrikt, en vældig Godsdannelse paa o. 6000 Td. Hartkorn. Nøjere bestemt omfattede Distriktet o. 1750 Hjelmslev Herred, Framlev Herred undtagen Borum Sogn, Gjern Herred undtagen Hammel og Voldby Sogne, Thyrsting Herred undtagen Thyrsting Sogn, og endelig Sognene Hylke, Vedslet, Katstrup, Ørridslev, Ousted, Taaning og Yding i Voer Herred samt Them Sogn i Vrads Herred.

Saa vel Landskabet som Jordens Bonitet er meget vekslende. Størstedelen af Omraadet hører til det midtjydske Søhøjland, et typisk Morænelandskab, højtliggende og stærkt bakket. Vidtløftige Skove dækker Skrænterne, der falder brat af mod Søernes blanke Spejl; kun i de vestligste Sogne breder betydelige Lyngheder sig. — Jordbunden er næsten overalt løs og sandmuldet, de østlige Sogne dog undtaget, men iøvrigt af højst forskellig Kvalitet. Gennemsnitlig gik der ved Matriklen 1844 25,75 Td. Land paa en Td. Htk., svarende til Takst 4,7¹).

Den 23. April 1767 og følgende Dage holdtes paa Skanderborg Slot den store »Rytterauktion«, hvorved Godset solgtes og spredtes paa mange Hænder. Ofte blev Byer og Gaarde købt af »Gaardslagtere«, der siden solgte Ejendommene til de paaboende Fæstere. Ved Bøndergodsets Overgang til Selveje blev de nye Tanker om Fællesskabets Ophævelse og Jordernes Udskiftning levende hos de fremmeligste og mest oplyste Bønder, og de fleste Steder har man da ogsaa taget fat paa Forberedelserne til Arbejdet, saa snart Blækket paa Skøderne var tørt. — Dette er saaledes Tilfældet i Toustrup, Gjern Herred, der er den først udskiftede By i Distriktet, idet den udskiftedes allerede 1771, men saa daarligt, at den maatte omskiftes 1794.

¹) Det Danske Tabelværk, her efter J. C. Schythe: Skanderborg Amt, beskrevet efter Opfordring af Det kgl. Landhusholdningsselskab, Kbhvn. 1843, S. 15.

Der findes kun faa Spor af Udskiftning før Rytterauktionen, og de Byer, hvori den havde fundet Sted, oftest ved ueksamineret Landinspektør, uden Kort og Taksation, maatte snarest omskiftes, naar man saa, hvad duelige Folk kunde udrette ved en virkelig Udskiftning.

I det følgende skal der gøres et Forsøg paa at klarlægge Resultaterne af Udskiftningen i Det Skanderborgske Rytterdistrikt ved at samle Problemerne og deres Afgørelse i Grupper: Taksation, Udskiftningsmaader, Udskiftningsfigur, Udskiftningsprocent i Forhold til Tidspunkt for Udskiftningen, Udflytningsprocent, Klager m. fl. — Først maa der dog gøres Rede for Kilderne til nærværende Arbejde.

Kilder. De vigtigste utrykte Kilder er Landvæsenskommissionsforretningerne, som, da jeg paabegyndte Arbejdet, laa i Skanderborg Amts Arkiv, hvorfra de velvilligst laantes mig. Da Pakkerne ikke var ordnede eller katalogiserede, kan der ikke henvises til nogen bestemt, men en Gang for alle til disse Arkivalier, der straks efter Brugen afleveredes til Landsarkivet i Viborg. — Pakkerne indeholdt dog langt fra alle Rytterdistriktets Udskiftningsforretninger, saaledes manglede hele Framlev Herreds Forretninger, og de har ikke været til at opdrive trods ihærdig Søgen. — Der fandtes af Rytterdistriktets ca. 150 Udskiftningsforretninger kun 50, der var saa fuldstændige, at man med Sikkerhed kunde afgøre de vigtigste Faktorer i Udskiftningerne: Udskiftningsaar og Landinspektør, Udskiftningsmaade, Antallet af Lodder, Udflytninger, samlede Antal Huse og Gaarde, Klager m. m., og selv om disse Kendsgerninger kunde fastslaas, manglede ofte Afgørelse paa Klagerne, ligesom det ofte kunde knibe at afgøre, om de Bestemmelser, der blev vedtaget paa Aastedsmøderne, virkelig blev udført. Det kunde nemlig ske — som i Rye 1791 — at en Gaard, der var bestemt til at udflyttes, alligevel blev liggende, uden der er skrevet et Ord derom. — Man kendte vel ogsaa dengang til at handle under Bordet.

Foruden Loddernes Bestemmelse, og hvad der ellers forhandlede om paa Møderne om Udflytning, anbefaling af Bygningshjælp, om Moser og Enge, Græsning til Husmænd o.s.v., indeholder Forretningerne ogsaa Lods-ejernes Klager over virkelige eller indbildte Fornærmelser, Landinspektørernes og Landvæsenskommissionens Bemærkninger hertil og undertiden Rentekammerets Resolution herpaa. Disse Klager er et meget interessant Stof til Belysning af Bøndernes Syn paa hele Udskiftningsproblemet.

En anden vigtig Kilde til Oplysning om Udskiftningerne er Indberetningerne til Amtmændene efter Rentekammerets Skrivelse af 18. Dec. 1804, som findes i Matrikelsarkivet, Indberetningerne af 1805, som de dér kaldes. Denne Kilde giver dog stort set kun Oplysning om Udskiftningsaaret og den udskiftende Landinspektørs Navn samt Antallet af Lodder til hver Bys Gaarde. — Efter disse Indberetninger har jeg Oplysnin-

ger om 80 Udskiftninger, saa det samlede Antal undersøgte Byer i Distriktet bliver 130 — men desværre er der altsaa flest Byer efter Kilden med de færreste Oplysninger.

En tredje vigtig Kilde er Udskiftningskortene, som findes i Matrikelsarkivet, først og fremmest Originalkort No. 1, Grundlaget for vor nuværende Matrikel. Disse Kort udarbejdedes af en Landmaaler paa en Landinspektørs Vegne, mens Arbejdet stod paa, hvorefter et Eksemplar afleveredes til største Lodsejer i Byen, medens en Kopi tilstilledes Rentekammeret.

Af trykte Kilder har jeg foruden Forordningerne støttet mig til Jacob Mandix: Haandbog i dansk Landvæsensret (1813) og førnævnte Bog af J. C. Schytte, som giver en Oversigt over en Del af Udskiftningernes Udførelse samt Oplysninger om Udflytninger efter Udskiftningstiden.

Fordeling af Rytterdistriktets Byer efter Alder og Størrelse. Ved Betragtning af Kortet over Rytterdistriktet (side 40) falder det straks i Øjnene, at den østligste, frugtbareste Del er den tættest befolkede, og at de ældste Navnetyper er talrigst i denne Egn. Et bredt Bælte, bestaaende af det skovklædte Søhøjland, strækker sig fra Silkeborg til Skanderborg og er uhyre tyndt befolket; af større Byer findes kun Rye fra o. Aar 1000; alle andre Byer i dette Bælte er samtidige eller yngre Torper. — Det vil være af Interesse for Oversigtens Skyld at undersøge Byernes Størrelse paa Udskiftningstiden.

Betragter vi Them Sogn og Thyrsting Herred, finder vi blandt de ældste Byer Them (med 10 Gaarde) og Salten (med 13 Gaarde), endvidere Velling (10), Vinding (18), Vissing (21), Tønning (8), Dauding (6), Føvling (18) og Rye (16). De øvrige er Smaatorper med kun faa Gaarde: Grædstrup (3), Bryrup (2), Løve (6) og Brædstrup (2).

De ældste Byer i Gjern Herred, den nordligste Del af Rytterdistriktet, er faatallige; der findes kun 3 -ing-Byer, Alling, Tørring og Sorring med henholdsvis 15, 9 og 16 Gaarde. Der findes ikke her saa lidt som i Thyrsting Herred -lev-Navne, derimod en Del paa -sted, f. Eks. Flensted (12); de fleste andre er smaa Torper eller Byer med Endelsen -by, Dalby (3), Lyngby (17) og Laasby (13).

I Framlev Herred findes en lille Gruppe Navne paa -lev: Framlev (17), Harlev (10), Hørslev (3), og sammen med en endnu ældre, Galten (14), Stjær (18), Storring (12) og Lillering (9), vidner Bebyggelsen om stor Ælde. Der findes her et Par Navne paa -by, Skovby (21) og Skibby (6), hvorimod der er forholdsvis faa Torp-Byer, f. Eks. Taastrup (9).

De ældste Navne i Hjelmlev Herred er sikkert Gram (11), Siim (9), Hørning (11), Blegind (16), Adslev (10), Stilling (9) og Fregerslev (7). De øvrige Byer er relativt unge, fra o. Vikingetiden, og præget af Skovrydninger, f. Eks. Vitved (17).

I Voer Herred er Taaning (10), Yding (19) og Elling (10) sikkert nogle af de ældste. I dette Herred findes mange nyere, store Byer: Grumstrup (22), Kattrup (11), Vedslet (10) og Tvingstrup (10). Her har aabenbart været skovrigt og Skovene været ryddet ret tidligt, hvorefter der paa den letbehandlelige Jord er vokset store Udflytterbyer op.

Taget som Helhed er Byerne i Rytterdistriktet meget gamle. De er ikke store, vel ikke som de sjællandske fra samme Tid, men Størsteparten af den dengang dyrkelige Jord har været taget i Brug, inden Vikingetidens Begyndelse.

Samtidig har der været Jord nok til en intensivere Dyrkning af Landet, da Torp-Byerne grundlagdes. Disse er dog vist smaa, undtagen for Voer Herreds Vedkommende. Nogle af de nyere Navne bærer Præg af Skovrydningstiden, men dog ikke saa mange, som man kunde have ventet i disse Skovegne, men Kongerne havde endnu i det 15. og 16. Aarhundrede store Vildtbaner her. Torp-Byerne er altsaa grundlagt paa Overdrev, Heder og anden øde Jord.

Udskiftningstider. — Hvornaar tog Udskiftningen i Distriktet saa sin Begyndelse? — Bortset fra en særlig Skovdeling i Rye 1769, var Toustrup By i Gjern Herred den første. Den udskiftedes 1771 af ueksamineret »Landinspektør« Preben Hansen, »en Bondemand« fra Høllund i Vejle Amt. Toustrup-Udskiftningen var formentlig efter samme Princip som hans omtrent samtidige Udskiftning af Gjedved, nemlig efter Recepten: paa Tro og Love, Lykke og Fromme — og efter et praktisk Skøn som Landmand, men uden at tegne Kort, uden Taksation eller Delingsplan. — Som nævnt kunde Udskiftningen her i Rytterdistriktet vanskeligt tænkes begyndt før Ryttergodsets Bortsalg 1767, og en Del Aar var gaaet med Overvejelser angaaende Salget, og da blev der naturligvis ikke tænkt paa Udskiftning. Desuden forløb nogen Tid efter Salget, inden Ejendomsforholdene endelig bragtes i Orden. De faa private Godsejere i Egnen tænkte heller ikke paa Udskiftning, inden Distriktets Selvejerbyer var begyndt. — Den sidste Udskiftning fandt Sted i Laasby 1813.

En Oversigt over Udskiftningstiderne ser saaledes ud:

1771—80: Toustrup (71), Mjesing (77), Udstrup (79), Hylke (77), Grumstrup (79), Ørridslev (79), Ørskov (74), Tvingstrup 1. Gang (75), Borup-Overby (o. 74), Møballe (77), Illerup (77), Svejstrup (79), Firgaarde (79), Adslev (77), Hvolbæk (78), Virring (79), Vitved (79), Fastrup (78), Blegind (79), Hørning (78), Fregerslev (79), Bjertrup (79), Gram (77), Foerlev (77), Brørup (80), Boes (80), Jexen (80), Farre (80), Sporup (80), Grølsted (80), Lyngby (80), Oustrup (80), Svenstrup (75), Hem (80), Stjær 1. Gang (80), Framlev (79), ialt 36 Byer.

Det er interessant at se, at kun een lille By, Hem, i Thyrsting (og ingen i Vrads) Herred er blandt de første. Atter en Bekræftelse paa, at

de store Skove og Søer sætter kulturelle Skel mellem øst- og midtjydsk, og at Kulturen vandrer fra Øst mod Vest.

1781—90: Elling (81), Fruering (81), Baastrup (83), Vedslet (83), Katstrup (89), Føvling (89), Bjødstrup (85), Ejer (86), Vinding (88), Alken (84), Bjedstrup (82), Siim (83), Hemstok (83), Nygaarde (83), Nr. Vissing (89), Haarby (82), Søballe (83), Stilling (81), Skaarup (83), Dørup (82), Røgen (82 og 88), Klintrup (81), Horn (83), Faarvang (83), Laven (89), Skjellerup Nygaarde (81), Ellerup (89), Svinsager (83), Ring (84), Brædstrup (89), Haarup (90), Lillering (90), Skorup (87), Naarup (88), Gandrup (89), Yding (84), Them (87), Sebstrup (87), Salten (88), Holmstoel-Dalby (81), Harlev (84), Storning (82), Galten (81), Skovby (81), Høver (82), Møllerup (90), Alling (82), Tulstrup (82), Tørring (83), ialt 49 Byer, nogenlunde jævnt fordelt over Distriktet.

1791—1800: Sdr. Vissing (93), Addit (94), Voerladegaard (97), Tebstrup (97), Riis (91), Taaning (95), Horndrup (95), Saaby (93), Møldrups (00), Løve (94), Rye (91), Emborg (97), Venge (93), Vrold (97), Jaungyde (93), Truust (00), Voel (93), Sminge (94), Skjellerup (94), Haarup (96), Linaa (95), Skanderup (92), Gjern (99), Gjesing (97), Grædstrup (99), Slagballe (99), Træden (92), Dallerup (00), Sorring (92 eller 93), Møgelby (94), Skjørring (96), Herskind (96), Føgstrup (95), Tømmerby (91), Taastrup (93), Skibby (98), Løgager (00), Skivholme (97), Dørup (93) og Velling (91), ialt 40 Byer.

Efter 1800 udskiftedes kun 5 Byer i Rytterdistriktets Omraade: Dauding (04), Burgaarde (02), Sjelle (07), Flensted (06) og Laasby (13).

1771—80 udskiftedes altsaa 27 % af Byerne, 1781—90 37 %, 1791—1800 30,7 % og efter 1800 kun 3,8 %²⁾.

*Oversigt over Udskiftningsforordningerne*³⁾. — Paa Frederik V's 50-Aars Fødselsdag d. 31. Marts 1755 udsendtes en Opfordring til alle og enhver om at udarbejde en Afhandling angaaende »alle de Sager, der kan være tjenlige til Opretholdelse af Landets Flor« og indsende Værkerne til Statsministeren A. G. Moltke⁴⁾.

Denne Kundgørelse var af uhyre Vigtighed for Landboreformernes senere Forløb, idet der hermed var aabnet Adgang til Diskussion om Fremskridt og Forbedring og givet Mulighed for at øve Kritik af den bestaaende Samfundsorden.

Det varede heller ikke længe, inden der kom Gang i Diskussionen om, hvad der tjente til »Landvæsenets Fremtarv og Nytte«, og 26. Oktober

²⁾ Udskiftningsaaret for de forskellige Byer falder ikke helt sammen i de forsk. Kilder. Hvor der har været Tvivl, har jeg benyttet Indberetningernes Aarstal.

³⁾ Dette Afsnit er udarbejdet paa Grundlag af Forordningerne og Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757—1919 I, S. 20—184 (1936).

⁴⁾ Adam Gottlob Moltke (1710—92), Overhofmarskal, Statsminister, Ejer af »Bregentved«.

1757 nedsattes en Kommission, der skulde overveje Jordernes bedre Dyrkning og i Særdeleshed, hvorledes Landsbyernes Overdrev kunde opdyrkes. — Kommissionens Arbejde nedfældedes i 3 Forordninger om Fællesskabets Ophævelse. Det bestemtes heri, at en Udskiftning og en Indhegning skulde ske »først by-, saa lodsejervis«. Mindretallet kan ikke sætte sig imod Udskiftningen, men skal deltage i Udgifterne ved denne. — Hvor der bliver Vanskeligheder med Udskiftningen, venter man, at »man ved Magelæg eller andet Vederlæg søger at faa hinanden ud af Fællesskabet«. — Det hele er altsaa baseret paa »det allernaadigste Haab«, at Beboernes Velvilje kan overvinde Hindringerne — men det var et spinkelt Gundlag at bygge paa.

Fra Statsmagtens Side gennemførtes dog ingen dyberegaaende Landboreformer paa Frederik V's Tid; kun de private Godsejere brugte deres Myndighed til at gennemføre Reformen paa deres Godser. Det første Forsøg blev gjort paa Enkedronning Sophie Magdalenes Gods »Hørsholm« 1769—71. Derpaa fulgte Københavns Magistrats Reformen paa »Bistrup« og dernæst Reformen paa »Bernstorff« 1764, der ogsaa omfattede Fællesskabets Ophævelse og Udskiftning mellem de enkelte Bønder.

Disse Reformen viste, at det kunde nytte at gøre Bonden fri, og da de tillige blev foretaget lige uden for Københavns Porte, kunde Regeringen ikke undgaa at faa Øje paa dem, og de blev derfor, tilligemed Drøftelserne i Litteraturen, Aarsag til Oprettelsen af Generallandsvæsens-Kollegiet 1768, hvis Arbejde blev en Lovgivning, der kom til at berøre en Række vigtige landborettslige Forhold.

Dette Lovgivningsarbejde samledes i Forordningen af 23. April 1781, hvis Hovedpunkter var følgende: 1) enhver Lodsejer har Ret til at faa sin Jord udskiftet af Fællesskabet og henlagt paa helst eet, højst 2—3 Steder; 2) selv om kun een Ejer i Byen forlanger sin Jord udskiftet, skal der straks lægges en Plan for hele Byens senere Udskiftning; 3) alle Udgifterne ved Udskiftningen skal fordeles paa samtlige Beboere (Lodsejere), ogsaa paa dem, der ikke ønsker udskiftet. — Forordningen af 1781 tog alene Sigte paa Ændringer i Driftsfællesskabet, ikke i Ejendomsforholdene, og den fremhæver stadig, at enhver skal have fuld Erstatning for, hvad han maatte miste af det, han havde før Udskiftningen. — Der bestemmes bl. a. videre, at der ydes Byggehjælp, i Regelen 80—100 Rdl. til de Bønder, der flytter deres Gaarde uden for Byen.

*Landinspektørerne*⁵⁾ var beskikket af Kongen efter i nogen Tid at have været Landmaalere og fundet egnet til Beskikkelse i teoretiske saavel som praktiske matematiske, økonomiske og juridiske Kundskaber. Naar en Udskiftning skulde foretages, antog Lodsejerne i en By selv en Landinspektør til at forestaa Arbejdet. Dette bestod for Landinspektørens

⁵⁾ Følgende er bygget paa Forordningen af 23/4 1781, samt paa Mandix' Haandbog i Landvæsensret.

Vedkommende — efter at han ved en Assistent, en Landmaaler, havde optaget et Kort over Bymarken — først i at reducere de enkelte Jordstykker »Aas for Aas« til en bestemt Takst, i Regelen til Takst 10, og dernæst udregne, hvor meget hver Lodsejer kunde tilkomme af Bymarken efter specielt Maal (efter »Brug«) eller i Forhold til Hartkorn; dernæst giver han Udkast til en Delingsplan, hvorefter der holdes Aastedsmøde, i Regelen flere, hvori Landinspektøren deltager som Raadgiver og sagkyndig. — Undertiden har Lodsejerne dog selv lavet en Delingsplan til deres Jorders Udskiftning, dog kun ganske faa Steder i Distriktet, f. Eks. i Gandrup, Skanderup og i Tvingstrup, hvor Forvalteren paa »Stensballegaard« foretog Udskiftningen. — Nu bliver det ogsaa Landinspektørens Opgave at overtale Lodsejerne til at gaa ind paa den forelagte Delingsplan, og her har de fleste sikkert haft al deres Kunst behov, og sjældent har den været tilstrækkelig til at faa Sagen til at glide, i hvert Fald ikke i første Omgang. Landinspektøren maa endvidere staa til Raadighed med Erklæringer og Udtalelser i enhver Sag Udskiftning angaaende samt udtale sig om Klager. — Gaar en Udskiftning helt i Staa, kan Lodsejerne afskedige Landinspektøren og antage en anden, hvilket har været Tilfældet flere Steder, bl. a. i Rye. En Landinspektør kan ogsaa antages for at undersøge en andens Udskiftning, eller han kan beskikkes dertil. I hvert Stift var ansat en Stiftslandinspektør, som lønnedes med et vistnok ret beskedent Honorar for Pligten til at paatage sig Udskiftning eller Omskiftning. Han var i ingen anden Henseende hævet over de øvrige Landinspektører.

Den først optrædende Landinspektør paa Skanderborgegnen var førnævnte Preben Hansen, men hans Virke blev dog ikke langt her. Han forsøgte sig med Toustrup, senere med Gjedved og Rye, men med meget ringe Held, idet Herredsfogeden pure kasserede hans Arbejde. Han naaede dog at udskifte Smaabyerne Borup og Overby i Kattrup Sogn.

Den virksomste Landinspektør er Stiftslandinspektør Andreas Haar⁶⁾ i Aarhus; han har foretaget 25 Udskiftninger her, og de hører alle til de tidligste. Han udskiftede saaledes Grumstrup, Ørridslev, Vinding, Rye, Firgaarde, Hvolbæk, Fastrup, Blegind, Hørning, Fregerslev, Foerlev, Tørring, Alling, Nimdrup, Føvling, Haarup, Træden, Lillering, Hem, Dørup, Yding, Framlev, Sdr. Vissing, Saaby og Tønning.

To Ting karakteriserede Haars Udskiftninger: Stjerneformen og forholdsvis mange Udflytninger. Han har aabenbart forstaaet at overtale Folk til at flytte ud. Af 22 Byer med Udflytning har Haar alene udskiftet de 10. Af hans Udskiftninger har jeg haft Lejlighed til nærmere at undersøge 18, og heraf er de 16 stjerneudskiftede.

⁶⁾ Andreas Nicolai Haar; døbt 1745 i Tjæreborg ved Hillerød; blev Landmaaler $\frac{8}{12}$ 1769, Landinspektør $\frac{1}{9}$ 1774, Stiftslandinspektør i Aarhus $\frac{13}{5}$ 1776; død i Aarhus $\frac{9}{8}$ 1797. — Medlem af Kronprinsens Klub.

De fleste skelner nu mellem gode Udskiftninger og Stjerneudskiftninger, men man saa vist anderledes paa det dengang. Schythe har i sin Beskrivelse af Skanderborg Amt, som han besøgte i Aarene umiddelbart efter de sidste Udskiftninger, klart taget Stjerneudskiftningen i Forsvar fremfor Udskiftningen med de mange Lodder, og dette Syn er sikkert blevet ham bibragt ved Besøg hos Bønder, Præster og Herremænd, som han med Beskrivelsen for Øje besøgte. Saaledes fremhæver han Stjerneudskiftningen i Foerlev paa Bekostning af f. Eks. Føvling, hvor hver Mand har faaet Lodder paa 5—6 forskellige Steder. Men Foerlev har ogsaa god, ensartet Jord, hvorimod Føvlings Jorder er uensartede, og hver skulde selvfølgelig have baade af den gode og den daarlige Jord.

En samtidigt arbejdende Landinspektør paa Egnen var Ole Munk⁷⁾. Han udskiftede 19 Byer i Distriktet: Alken, Brædstrup, Gandrup, Gjern, Elling, Røgen, Høver, Venge, Nr. Vissing, Haarup, Jaungyde, Sporup, Burgaarde, Ring, Skorup, Grølsted, Lyngby, Vrold og Oustrup. Kun 3 af disse, Gjern, Elling og Vrold fik Gaarde udflyttet. Han har flere »strimmel«-udskiftede Byer, men om dette er en Fordel, er vanskeligt at bedømme, da Strimlerne kan være saa lange og smalle og saa fjerntliggende, at en Stjerne kan være at foretrække. Dette var f. Eks. Tilfældet i Gjern, hvor Strimlerne strakte sig over $\frac{1}{2}$ Mil fra Byen. Munks Udskiftninger har i Regelen mange Lodder. Om Jaungydes Udskiftning siger Schythe simpelthen, at den er saa forkert som vel muligt, idet hver af de 18 Gaarde fik 6—7 Lodder. Ring har 5—6 Lodder, Gandrup og Røgen 3, men Brædstrup fik sin Jord samlet; her var dog ogsaa kun 2 Gaarde.

En Landinspektør, der ligeledes virkede blandt de første, men døde tidligt i Udskiftningstiden, var Bruhn fra Skanderborg⁸⁾. Han naaede dog at udskifte 12 Byer i Egnen: Gram, Horn, Jexen, Kattrup, Ustrup, Virring, Søballe, Tulstrup, Baastrup, Bjedstrup, Brørup og Hørslev. — Bruhns Udskiftninger var vist ikke fremragende, de var overvejende stjerneformede. Om hans Udskiftning af Jexen staar i Indberetningerne af 1805: Gaardene er af højst forskellig Hartkorn, hvilket skyldes den urimelige Taksation og den slette Udskiftning (der var 6 Lodder). — 3 af hans Udskiftninger har Udflytning, Udstrup, Virring og Gram, hvilken sidste gav ham Kvaler nok, idet 10 af 11 Beboere klagede over Udflytningen (Udflytteren ene undtagen!).

Til de ældste Landinspektører hører ogsaa Dynastiet Wesenberg, af hvilke Daniel Wesenberg og Sønnerne Ludvig og Fredrik har foretaget mange Udskiftninger i Distriktet.

D. Wesenberg⁹⁾ udskiftede Illerup, Klintrup, Møballe, Taaning og

⁷⁾ Ole Munk, afskediget Major, blev Landmaaler $\frac{27}{5}$ 1771, Landinspektør $\frac{4}{5}$ 1774.

⁸⁾ Hans Severin Bruhn, Landmaaler 1772, Landinspektør 1781, død i Storning 1783.

⁹⁾ Daniel Jacob Wesenberg, født 1736 i Schönhausen, Mecklenburg-Strelitz. Landmaaler 1772, Landinspektør 1773. 1801—28 Stiftslandinspektør i Ribe, død $\frac{17}{2}$ 1830 (se Tidsskr. for Opmaalings- og Matriculsvæsen XV, 131 ff.).

Storring, hvoraf Klintrup og Møballe var blok-strimmeludskiftede, Resten stjerneformede. — Fr. Wesenberg¹⁰⁾ udskiftede Sorring, Svejstrup, Truust, Vitved, Stjær, Harlev, Galten og Boes; de fleste var blok- eller strimmeludskiftede med 2—3 Lodder. — Ludvig Wesenberg¹¹⁾ udskiftede kun Them og Linaa Skov.

Byerne Tvingstrup (2. Gang), Ørskov, Horndrup, Bjertrup, Skjellerup Nygaarde, Mollerup, Farre, Linaa, Holmstoel udskiftedes ogsaa af en Wesenberg, men det fremgaar ikke af hvilken.

Mod D. Wesenberg rettede Illerup-Mændene svære Beskyldninger i Anledning af hans Udskiftning af Byen. Beskyldningerne gik bl. a. ud paa, at han havde lavet om paa Delingsplanen »saa paa een Maade, nu paa en anden«. En havde faaet for megen Jord efter Hartkorn i Indmarken, en anden for lidt. En Gaard paa 5—2 i Htk. kan ikke avle mere Hø end en paa 2—5. De forlanger derfor en anden Landinspektør, der vil give dem lige efter Hartkorn. — I sin Erklæring hertil svarer Wesenberg, at Amtmanden, Woyda paa Venggaard (nu »Sophiendal«), nok kan se, at der var sket en »Sammenrottelse« mod ham (Wesenberg), »hvorpaa de agter om muligt at faa en Resolution for at sætte hele Byens Mark i Forvildelse«. Der er to Slags Klagere, hævder Wesenberg videre, de første er inkompetente til nogen Slags Klage, de andre er ubeføjede. — Naa, det forekommer mig en noget grov Inddeling; trods Landinspektørens Forsikring om Uskyld, var der dog noget muggent ved Søren Rasmussens Tildeling (en af Klagerne). Wesenberg har snakket privat med en af Landvæsenskommissærerne, og de er blevet enige om at lægge et Stykke Jord til Søren Rasmussens Lod; hvorfor vides ikke. Det først indsendte Eksemplar af Klagen bliver borte for Amtmanden, og der kom ingen Resolution paa den næste. I en ny Klage hævder Bønderne bl. a., at Wesenberg har gjort dem stor Uret, opfordret dem til at opbrænde det første Kort, og da de ikke vilde det, har han taget det i Forvaring; de paastaar, at han har delt Jorden imod Kommissionens Eragtning, samt at han to Gange har lavet Udskiftningen om, og den er stadig blevet ringere. — Desværre findes ingen Resolution paa Klagen.

Af andre Landinspektører, der har virket i Distriktet, skal nævnes nogle faa, men deres Udskiftningere er saa faatallige, at det ikke kan lade sig gøre at danne sig et Skøn over deres Duelighed.

Landinspektør Hegelahr¹²⁾ udskiftede Hylke, men naaede ikke at faa Mjesing færdig før sin Død.

¹⁰⁾ Johan Friederick Wesenberg (Søn af D. J. W.), født i Pommern 1759, Landmaaler 1774, Landinspektør 1782. 1799 Stiftslandinspektør i Aarhus Stift; 1801—20 Amtsforsvalter i Randers Amt med Bopæl paa Riis Mølle ved Randers; død her $\frac{4}{3}$ 1822.

¹¹⁾ Martin Ludvig Daniel Wesenberg (Søn af D. J. W.), født i Pommern 1763, Landmaaler 1782, Landinspektør 1787, Stiftslandinspektør i Aarhus Stift 1801, Kammerraad, Tiendekommissær; død paa Estvadgaard ved Skive $\frac{10}{10}$ 1826.

¹²⁾ Herman Hegelahr, cand. theol., døbt 1745 i Saxkøbing, Landmaaler $\frac{27}{7}$ 1768, Landinspektør $\frac{7}{10}$ 1773; død før 1778.

Landinspektør Slebsager¹³⁾ udskiftede Riis, Tebstrup, Bjøstrup og Ejer.
 Landinspektør Ravn, Vejle¹⁴⁾, udskiftede Riis Skov og Rye Skov.
 Landinspektør Stockflet¹⁵⁾ udskiftede Skaarup, Stilling og Svinsager.
 Landinspektør Gravlev¹⁶⁾ udskiftede Salten i Them Sogn.
 Landinspektør Dahl, Aarhus¹⁷⁾, udskiftede Voerladegaard.
 Ueksamineret Landinspektør Windelev, Katvad Mølle¹⁸⁾, udskiftede Taastrup, Faarvang og Naarup.
 Landinspektør Schuckardt¹⁹⁾ udskiftede Vedslet.
 Landinspektør Thyge Bjerring²⁰⁾ udskiftede Emborg og Herskind.
 Landinspektør Svendsen²¹⁾ udskiftede Grædstrup, Slagballe og Nimdrup.

Den interessanteste Landinspektør, og den, der er flest Oplysninger om, er uden Sammenligning Proprietær Sørensen, »Laven Hougaard«, en blodrig, hidsig, men jovial og lidt gerrig Storbonde fra det 18. Aarhundredes Slutning. Han er sikkert den dygtigste Landinspektør i Distriktet²²⁾.

Sørensen foretog ialt 17 Udskiftninger i Distriktet: Flensted, Laven, Fruering Skov, Horn Udmark, Jexen Bys Græsning, Voel, Skibby, Sjelle, Møldrups, Skjellerup, Haarup, Laasby, Skanderup (Gjern Herred), Sminge, Toustrup (2. Gang), Gjesing og Dallerup. Det faldt som den yngste Landinspektør i hans Lod at foretage en Del Græsnings- og Hedeudskiftninger samt Undersøgelser af ældre Udskiftninger. — Over Halvdelen af hans Udskiftninger var stjerneformede, og kun 3 har Udflytning. Toustrup er ikke god, men det skyldes for en Del Naturomgivelser, da en bred Dal adskiller Ind- og Udmark.

Landinspektør Sørensen giver paa sin brede, folkelige Maade en Be-

¹³⁾ Usikkert hvilken Slebsager, da Fornavnet mangler.

¹⁴⁾ Søren Ravn, Kammerraad, Tiendekommissær, født 1766, Landmaaler $11/12$ 1791, Landinspektør $19/6$ 1812; død i Jelling 1837.

¹⁵⁾ Eccard Christian Stockflet, født ca. 1748, Landmaaler 1768, Landinspektør 1779, fra 1890 Stiftslandinspektør paa Lolland-Falster; død $23/3$ 1822.

¹⁶⁾ Usikkert hvilken Gravlev, da Fornavn mangler.

¹⁷⁾ Johs. Dahl, Løjtnant, født 1775, Landmaaler 1797, Landinspektør 1801; død $27/8$ 1815.

¹⁸⁾ Ubekendt.

¹⁹⁾ Conrad v. Schuchardt, født ca. 1763, Landmaaler 1784, Landinspektør 1799; død $13/10$ 1819 paa »Villemstrup« ved Mariager.

²⁰⁾ Student Thyge Bjerring fik Bestalling 1798.

²¹⁾ Ditlev Svendsen blev Landmaaler $7/5$ 1794, Landinspektør $6/6$ 1800.

²²⁾ Søren Sørensen, født »i Bondestand« 1762 og var Bonde til sit 16. Aar. Han faar 1786 Rekommandation som Foged paa »Mejlgaard«, tog Landmaalereksamen før 1789, da han dette Aar fik anbefaling fra Proprietær Hoff, »Ryomgaard«, for Dygtighed saavel i Jura som i Landmaaling og Landvæsen. 1791 blev han Exam. jur. og beskikkedes samme Aar som Landinspektør. Han havde mange anbefalinger for Dygtighed og Hurtighed samt Stabilitet i Opmaaling, og Landmaaler-Konduktør N. Morville berømmede hans Geni til Udskiftningsforretninger. Stiftsamtmand Høegh-Guldberg gav ham en ypperlig anbefaling for samme og tilføjede, at han overalt i Stiftet var bekendt, troet og agtet. — Han var meget velhavende og ikke saa lidt nærig.

retning om Besværlighederne ved Udskiftningen. Han skriver følgende om Laasby:

»Agermarken er af forskellig Natur: En liden Del Sand- eller Sæderugsjord, en stor Del sur og kold Jord, det øvrige gode eller middelgode Jorder. At læmpe disse Naturens Omstændigheder til at opnaa Nytte af Udskiftningen, enhver saa vidt muligt at faa sine samlede eller ikke for mange Steder, gør Udskiftningen vanskelig. Sandjorden er for lidet og ligger desuden for adspiltet paa adskillige Kanter til deri at tildele enhver en Lod, somme maa derfor tildeles nogle. Den sure eller kolde Jord er heller ikke samlet beliggende for Byen, at alle deri kan tildeles Lodder, men sammen med mere kan tildeles nogle efter Beliggenhed, omtrent til $\frac{1}{4}$ af en Mands Lod, og denne maa da have en aparte Lod i den gode Jord. I saa vidt der er Jord nok i Vestermarken for de derved beliggende Gaarde, vil det være upasseligt at udlægge dem Jorder længst henne i Sønder- eller Østermarken; og derimod Gaardene i Østbyen som Følge deraf igen Jorder længst henne i Vestermarken, thi ind for hinandens Gaarde kan de ikke faa, især naar de Gaarde (8 halve Gaarde) som ligger at kan tildeles de kolde Jorder, ikke faar alt, men kun $\frac{1}{4}$ eller lidt over og nogle mindre Andele af de ringere Jorder og ligesom ved Østermarken en stor Del fra Byen fraliggende«.

I Skannerup var Sørensen kommet ud i høj Sø; 5 Gaardbeboere og 2 Husmænd uden Hartkorn klager over, at han har forladt Udskiftningen i Utide, d. v. s. før den var færdig, og at han ikke har faaet deres skriftlige Tilstaaelse, som fordredes i Forordningen af 1781, § 29. Dette nægter Sørensen. — Endvidere har Beboerne haft 4 »uvillige« Mænd til at efterse nogle formodede Udskiftningsfejl. Dette tager Sørensen højst unaadigt op og skriver i sin Erklæring hertil: »Hvad angaar at de klagende vilde lade deres formentlige Udskiftningsfejl ved saakaldte uvillige Mænds Granskning undersøge, hvilke lettelig desværre ved en mislig Anførsel kunde blive villige, saa maa jeg underdanigst forestille, at dette efter min Indsigt ikke kan eller bør finde Sted, da det var at gøre Udskiftningen til en Processag — mod Forordningen. Men hvad skulde disse fire gode Mænd forrette? At paaskønne Opmaalingens Rigtighed, hvorover der ikke klages, det forstod de ikke og kan ikke. — At skønne over Taksationen, dette kan ej finde Sted, da den een Gang er lovlig forrettet til vedkommendes Fornøjelse og derefter til Tings afhjemlet. — At paaskønne Delingsplanen? Denne er indgaaet af vedkommende, og jeg ser ikke, at andre end Landvæsenskommissionen har Ret til at paakende, om den er fulgt eller ikke. — At paakende, om hver Lod indeholder, hvad den skal efter Maal og Taksation, ved jeg ej kan ske af andre end den Landinspektør, som det højkongelige Rentekammer i fornøden Fald maatte befale at undersøge saadant, hvortil jeg henholder mig«. — Klagen bliver da heller aldrig behandlet paa Aastedsmøde. — Grunden, til

at Beboerne har antaget de fire »Granskningsmænd«, er selvfølgelig den at spare Penge.

Betalingen for Udskiftning blev for Landinspektørernes Vedkommende aftalt for hver Forretning og forskelligt for hver By. Man akkorderede simpelthen med Landinspektøren, man engagerede. Dog var der i Forordningen af 1781, § 27, fastsat visse Maksimumstakster pr. Td. Ld., men i de fleste Forretninger, jeg har set, har der altid været beregnet en Pris pr. Td. Htk., og den laa altid noget under den i Forordningen fastsatte for tilsvarende Arbejder. Haar fik f. Eks. 13 Mark pr. Td. Htk. for at udskifte Firgaarde, og Wesenberg fik 2 Rdl. 3 Mk. pr. Td. Htk. at betale, naar Halvdelen af Opmaalingen var sket, Resten, naar Lodderne var udsat og alt færdigt. (I Betalingen var Prisen for Kortet inkluderet med en Sjattedel). — De fleste Aftaler var i Overensstemmelse hermed, selv om enkelte har faaet pruttet en Landinspektør længere ned. — Der var jo ogsaa Jyder dengang.

Udflytning. Et vigtigt Led i Udskiftningen var Udflytning. En regional Oversigt skal derfor indføjes her. — I Det Skanderborgske Rytterdistrikt har der i Modsætning til f. Eks. sjællandske Udskiftninger kun været faa Udflytninger, hvilket først og fremmest hænger sammen med en udstrakt Anvendelse af Stjerneformen samt Byernes Lidenhed. — Oversigten ser saaledes ud (Tallene i Parantes angiver Antallet af Gaarde i Byen):

Alling (15) 6,7 %; Dørup (21) 9,5 %; Flensted (12) 33,3 %; Gjern (24) 12,5 %; Gram (11) 9 %; Elling (10) 10 %; Hem (6) 16,6 %; Hvolbæk (9) 22,2 %; Rye (16) 18,7 %; Salten (13) 23 %; Saaby (9) 11 %; Sminge (4) 25 %; Truust (12) 25 %; Tønning (8) 12,5 %; Tvingstrup (10) 30 %; Taaning (10) 60 %; Udstrup (10) 10 %; Vinding (18) 11 %; Virring (9) 22,2 %; Voel (15) 20 %; Vrold (15) 20 %; Yding (19) 5,2 %. —

Uden Udflytning udskiftedes følgende: Adslev (10), Alken (4), Baastrup (7), Blegind (16), Bjedstrup (2) og Brædstrup (2), Brørup (10), Firgaarde (8), Fregerslev (7), Grumstrup (22), Gandrup (14), Horn (8), Hylke (9), Illerup (12), Jexen (11), Klintrup (6), Katstrup (11), Laasby (13), Røgen (10), Riis (10), Stilling (9), Them (10), Toustrup (17), Voerladegaard (6) og Vitved (17).

Af 47 Byer har 25 saaledes ingen Udflytning, 4 har under 10 %, 19 har over 10 %; et stort Spring er der fra Gennemsnittet heraf til Taaning, der ligger paa 60 %; den næstfølgende nedad er Flensted med 33,3 %.

Det er naturligtvis de største og vanskeligst beliggende Byer, der har den største Udflytningsprocent, men ogsaa nogle smaa Byer som Hvolbæk, Saaby, Sminge og Tønning har en ret stor Udflytningsprocent,

hvilket kan skyldes »de lokale Omstændigheder« eller en dygtig Landinspektør, der har forstaaet at overtale Folk til at flytte ud.

Sætter man Udflytningen i Forhold til Udskiftningsaaaret, finder man følgende: I 1770'erne udskiftedes 12 Byer med Udflytning, bestaaende af ialt 133 Gaarde, hvoraf 6 udflyttedes, altsaa 4,5 %. — I næste Tiaar udskiftedes 20 Byer med Udflytning, bestaaende af 204 Gaarde, hvoraf 12 udflyttedes, 5,7 %. — I 1790'erne 13 Byer med 161 Gaarde og 20 Udflytninger, 12,4 %. Fra 1800 til 1810 4 Byer med 53 Gaarde og 7 Udflytninger, 13,2 %. Efter 1810 udskiftedes i Distriktet kun Laasby (1813), hvor ingen Udflytning fandt Sted.

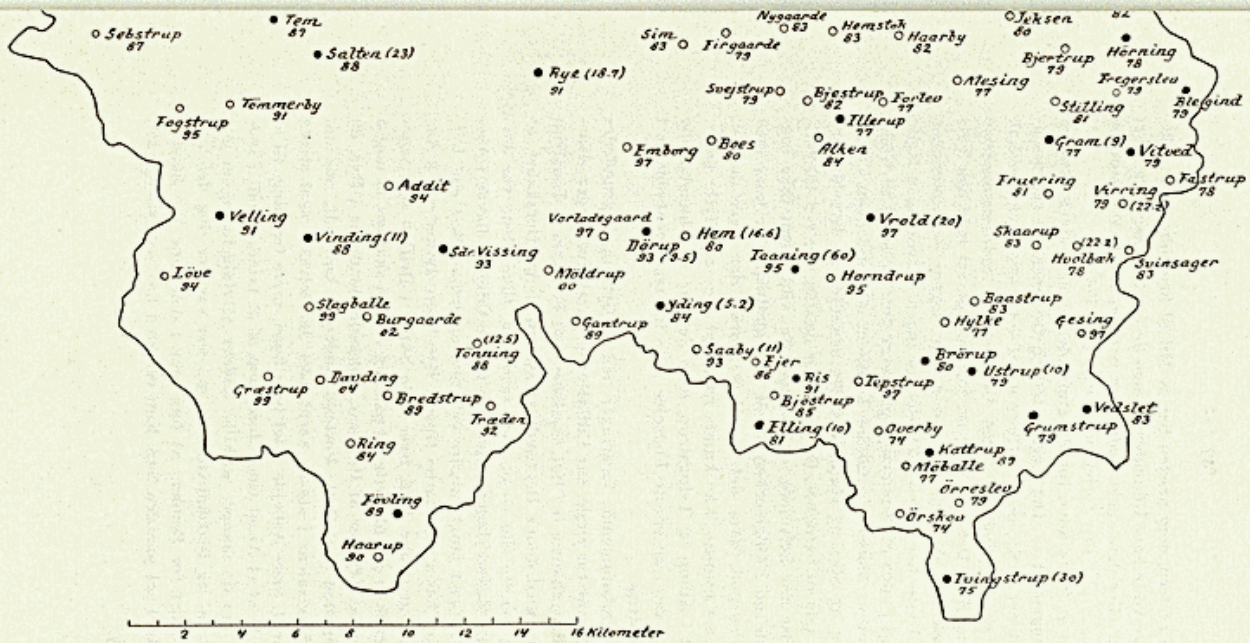
En alsidig Betragtning over Spørgsmaalet om Udflytning giver Landinspektør Haar i Anledning af Gjern Bys Udskiftning (som han paabegyndte). Her er Tale om 3 Udflytninger:

»Naar Gjern By skal udskiftes, saa det til saavel de nulevendes som Efterkommernes sande Gavn og Fordel saavel som Panthavernes Sikkerhed, saa den ikke om nogle Aar skal vorde fortrydt, saa maa i det mindste 3 Gaarde udflyttes til længst fraliggende Markskel (Tvilum). De skal overtales eller paalægges Udflytning. Med Hensyn til Jorden bliver de vel tjente og faar alle deres Jord paa eet Sted — hvilken Herlighed vil det være for dem! At kunne bo midt i deres Mark og med deres Kreaturer at have saa kort en Drift i Stedet for at blive i Byen og faa Mark paa 4 forskellige Steder, eller længst fraliggende. En herlig og øjensynlig Nytte for Udflytterne saavel som for de andre Bymænd, der da og for det meste kunne faa Mark paa eet Sted. — Man ved af Erfaring, hvor meget ikke alene Bønder, men endog mange, som skulde være og er klogere end disse, ja, skulle lære og foregaa disse med et godt Eksempel til Hs. Majestæts allernaadigste Vilje, er indtagen i Fordomme mod Fællesskabets Ophævelse og imod Udflytningen, der dog tilvejebringer de i alle Henseender fordelagtigste Udskiftninger . . .« — Vil de 3 ikke udflytte, kan de efter Haars Mening i Henhold til Forordningens § 3 »forceres« dertil af Rentekammeret. Endvidere har Hs. Maj. mere end de halve Købesummer (Restkøbesummerne fra Rytterauktionen) staaende i Gjern, og der er saa meget mere Grund til at insistere paa Gaardens Udflytning, som Kongens Penge derved betrygges, og Pantet forbedres og konserveres.

Gjern skal udskiftes i Blokke, fortsætter Haar, og vil de 3 ikke flytte ud, faar de de yderste Lodder. — Af andre Fordele ved Udskiftningen nævner Haar: kortere Vej med Gødningen, Jorden kan dyrkes bedre, mindre Kørsel, bedre Opsyn med Markerne, og som Modsætning fremhæver han den besværligere Drift, hvis de bliver i Byen. Han slutter: »... man kender Bøndernes af slette og ugrundede Fordomme indtagne Tænkemaade, men man ved af lang Erfaring, at de saavel i andet som og ved Udskiftningen tænker paa den korte, nærværende Tid uden at se til Følgerne i Tiden og bekymre sig om, hvordan de vil blive. Jeg har

Det forrige skanderborgske Rytterdistrikt.

- Byer med mindst 10 Gaarde.
 - Byer under 10 Gaarde.
- Tal under Byen: Udskiftningsaar
 Tal i Parentes: Udfllytningsprocent

hørt nogle Mænd i Gjærn, som næsten har $\frac{1}{2}$ Mil til bemeldte Jord, sige, at de meget hellere vilde have Udlodderne, men de forstaar sandelig ikke, hvad de forlanger eller deres eget Bedste, og hvilken Byrde for dem, og de maa da alene se paa den forhaanden værende Tid«.

Modviljen ved at flytte uden for Bysamfundet er naturligvis stor og Begrundelsen mangeartet. — Der ligger først og fremmest en ren umiddelbar, følelsesbetonet Uvilje mod at flytte ud af det trygge Byfællesskab til Ensomheden og Selvrisikoen, uden Grandernes traditionsmæssige Hjælp i Sygdom og Nød. Dette er fuldt ud forstaaeligt, set med den Tids Bondeøjne. De bakkede Skovegne har for mange Sognes Vedkommende forstærket denne Uvilje her i Distriktet. Det var ingen Narrespøg at flytte ud bag Skovene til Foden af Himmelbjerget, hvor der var langt til Kirke og Skole, Købmand og Møller. Ja, faktisk kunde et udstrakt Sogn i disse Egne, hvor Skove og Søer og Højdeforskelle adskiller en Bys Marker, næsten betragtes som to Verdener. Og her, hvor næsten alle ved Udsiftingens Begyndelse var Selvejere, endda nybagte, vilde man ikke saadan lade sig kaste ud i Ødemarken, fordi en Landinspektør kom med sine nymodens Paafund. Hvor det var Herregaarde, der ejede Jorden, gik det lettere, da Fæsterne ikke kunde nægte at lade sig flytte ud²⁹⁾; dette ses tydeligt i Alling og Tvingstrup, hvor det var »Sophiendal« og »Stensballegaard«, der var eneste Lodsejer i de to Byer, henholdsvis i Alling og i Tvingstrup.

De hyppigst forekommende Vægringer ved Udflytning begrundedes med, at Udmarken var for ringe, saa Udflytterne fik alt for megen daarlig Jord, og de tilbageblevne for lidt. Saaledes bad Fæsterne i Toustrup under Frijsenborg med denne Begrundelse saa mindeligt Herskabet, at ingen Udflytning maatte ske — og blev bønhørte. Ikke alene var Jorderne fra Naturens Haand ringere, men den fjerne Udmark havde i Aarhundredernes Løb faaet langt mindre Gødning og Behandling end Indmarken. Naar man hører, at Glarbo Hede i Rye Sogn dyrkedes i 3 Aar og hvilte i 40, saa var denne Jord, hvis dette Skifte i Driften skal tages bogstaveligt, heller ikke god at flytte ud paa. Og »Ingen skal tro, at nogen kan svare Skatter og Afgifter af Hejnæs«, sukkede Bønderne i Rye, da Udsiftingen her stod paa. Dette Forhold ændredes kun lidt, selv om Udflytterne fik Ækvivalens i større Areal, idet der selvsagt skal større Heste- og Folkehold, mere Arbejde i det hele taget, mere Gødning, til at faa samme Udbytte af et Areal ringe Jord som af et mindre godt i Indmarken; og selv om de mange, adskille Lodder selvfølgelig ogsaa gav mere Arbejde, Vogn- og Redskabsslid m. m., saa var der dog den altoverskyggende Fordel for Bonden, at han blev i den lune By. Saadan har de fleste sikkert set paa den Sag. Kun eet Sted har jeg tydeligt set,

²⁹⁾ Mandix II, S. 39.

at Udmarksjorderne blev foretrukket for de spredte Lodder, nemlig i Adslev.

Naturligvis har Bekostningen ved at flytte ud ogsaa bidraget sit til at øge Modviljen herimod. Ganske vist betaltes der iflg. Forordn. af 1781 Byggehjælp paa mellem 50—100 Rdl., i Almindelighed 80 Rdl. her, hvortil kom Grandernes Hjælp i Form af Arbejde og Kørsel, undertiden ogsaa i Penge, men ingen kunde dog bygge sin Gaard op for Hjælpen. Foruden Byggehjælpen fra Staten, hvortil der indstilledes af Landvæsenskommissionen, ydedes der den udflyttende ikke saa lidt Arbejde. I Dørup skal Bymændene saaledes hjælpe med Nedbrydningen af de gamle Bygninger, Flytning af disse til det nye Sted, Opførelse af Bygningerne der og tillige yde saa megen Kørsel og Dagarbejde, som behøves. Hvor store disse Ydelser skulde være, kunde Kommissionen dog ikke udtale sig om, men der opnaas en tilfredsstillende Ordning mellem Bymændene. Byggehjælpen havde Kommissionen heller ingen Indflydelse paa. — Undertiden bestod Hjælpen ogsaa i Pløjning; jeg har set Pligten omfatte 4—8 Td. Ld. eller Udkørsel af Gødning, i flere Tilfælde en Snes Læs til hver af Bymændene. Hjælpen maa da have strakt sig over flere Aar. Da »Justenborg« i Vrold blev udflyttet, betalte Granderne 200 Rdl. i Byggehjælp af deres egne Lommer.

Nogle prøvede ogsaa at lave en »Fidus« ved Udflytningen, idet de nok tog deres Jorder samlede i Udmarken og lovede, at Gaarden skulde blive flyttet ud, men de vilde blive boende i et Par Fag Hus inde i Byen, saa længe de levede, men dette nægtedes baade af Bymændene og Kommissionen; deres fraflyttede Gaards- og Havepladser skulde indgaa i Delingsplanen eller deles til Husmandshuse. En Mand i Ustrup var kommet i en pinlig Forlegenhed, idet han havde lovet at flytte ud, men hans Kone vilde ikke, saa bad han om Lov til at lade et Par Fag af sine Huse staa, saa han og Konen kunde bo der deres Levetid, men det gik ikke. Derimod blev det flere Steder tilladt, at Aftægtsfolk blev boende til deres Død, saaledes i Dørup og Vrold.

En udførlig Hjelpeaktion planlægges i Truust: Der skulde 3 Gaarde udflyttes, og til dem ydede hver hel Gaard af de tilbageblevne 12 og hver halv 6 Rdl. gennem 2 Aar, for at hver Udflytter kunde opnaa 200 Rdl. i Byggehjælp. Endvidere bestemmes efter Anordningen, at for hvert Fag Hus, som udflyttes, køres 3 Læs fra Byen til Byggestedet, ligeledes køres 2 Læs Kampesten for hvert Fag. Af Lyng køres 8 Traver af hver Mand til hvert Fag Hus, om saa meget behøves, og til Skorsten og Bageovn kører hver Mand 8 Læs Ler, og fra Købstaden kører hver Mand 2 Læs Materiale, og desuden ydes 4 Gangdage af hver Mand til hver Udflytter. — I Anledning af Byggehjælpen paa 80 Rdl. fra Staten har der været holdt Syn paa en af de udflyttede Gaarde, og heraf gives følgende Beskrivelse: »Gaarden, der bestaar af Hartkorn 4-0-3-1, har sin Jord og Eng

samlet paa eet Sted omkring sig; foran ved Gaarden er der et godt Vældsted, og Bygningerne er holdt i god Stand af saadan Beskaffenhed, som hoslagte skematiske Oplysninger udviser [disse Oplysninger fandtes desværre ikke i Udskiftningsforretningen], Gaardens Tækning bestaar dels af Langhalm, dels af Lyng. Gaarden befandtes i god Drift, og dens Bygninger var i Brandkassen forsikret for 1200 Rdl. Ved Gaarden findes en fuldkommen indhegnet Have med 8 Bistader.« — I Sandhed et skønt Syn for Reformvennerne!

Udskiftningsmaader. I Forordningen af 23. April 1781, § 4, bestemmes, at ved Udskiftningen skal alene ses paa, hvor meget en Lodsejer har i Brug eller er i Besiddelse af, og dette skal danne Grundlaget for hans Tildeling af nye Lodder i den udskiftede Bymark — uden Hensyn til hans Hartkorn, da der siden den sidste Matrikels Affattelse er sket store Forbedringer paa en Del af Jorderne. — Men den Margin, som er saa karakteristisk for dansk Lovgivning, savnes heller ikke her, idet samme Forordnings § 25 tillader Selvejere at ordne sig paa anden Maade, naar de ikke derved forringer Forordningens Hensigt. Denne anden Maade bestaar f. Eks. i, at man ikke behøver at følge § 4, naar Enighed om en anden Udskiftningsmaade kan opnaas. Dog fremhæves udtrykkeligt i § 25, at findes der Jord i det offentlige Eje, Præste- eller Degnejord eller lignende, skal § 4 i et og alt følges, hvilket altsaa vil sige, at Lodsene skal have Andel i Byjorden efter deres Areals specielle Maal og ikke efter Htk. Denne Regel er dog ikke i Rytterdistriktet fulgt overalt, da mange Byer med beneficeret Gods er udskiftet efter Htk.

Af 50 Byers Udskiftningsforretninger, med Betingelser for en saadan Undersøgelse, viser det sig, at de 30 er udskiftet efter Htk. Dette gælder Byerne Adsløv, Baastrup, Bjedstrup, Brædstrup, Brørup, Foerlev, Gram, Gandrup, Hylke, Illerup, Klintrup, Rye, Røgen, Riis, Sorring, Skanderup, Stilling, Sminge, Truust, Them, Tønning, Tvingstrup, Taaning, Udstrup, Vinding, Virring, Voel, Vrold, Voerladegaard og Salten. 4 Byer nævnes udtrykkeligt udskiftet efter specielt Maal, nemlig Fregerslev, Elling, Skaarup og Toustrup. Dog er en Del Kirke-, Præste-, Degne- og Hospitalsjord udskiftet efter Brug eller specielt Maal, selv om den By, hvori denne Jord fandtes, er udskiftet efter Htk.; dette gælder saaledes Hospitalsjorden i Brædstrup, Annexgaardene i Skanderup og Vrold og Kirkejorden i Flensted. — Derimod er Annexgaarden i Taaning udskiftet efter Htk. I Resten af Udskiftningerne er intet nævnt om Maaden, men om det betyder, at Forordningen uden videre er fulgt, tør vel ikke siges med Sikkerhed.

Der stod i mange Byer en hidsig Kamp om Udskiftningsmaaden. I Grumstrup stred saaledes 10 Beboere haardt for Udskiftning efter Htk.,

mens 9 kæmpede for Udskiftning efter Brug, og Grundene var for begge Parter vægtige. De 10 begrundede deres Krav med

1. at Jordene var rebede og delt efter Htk. før i Tiden og var købt til ens Pris.
2. Hvis derfor den ene har mere end den anden efter Htk. i Brug, saa har de tilpløjet sig dette hos Naboen — (og er altsaa i uretmæssig Besiddelse heraf, hvorfor Udskiftning efter Brug ogsaa vilde blive uretfærdig).

Heroverfor hævdede de 9, at Udskiftning efter Htk. vilde være ganske ubillig

1. fordi de selv og ikke andre har købt og betalt deres Gaarde,
2. havde nogen pløjet sig noget ulovligt, var det sært, de andre ikke havde sagt til noget før.

Iøvrigt mener de 9, at Paastanden om Udskiftning efter Htk. er et Dække for de andres virkelige Hensigt, nemlig at vinde Fordel hos de 9, da de tilfulde ved, at sidstnævntes Jorder er bedre dyrket, ryddet for Sten og forvandlet til god Sædeland, at Gjærdselhugsten er bedre i deres Skov og nyttigt Træ er opelsket, at Tørvejorden er sparsommeligt brugt og gravet, som man kan overbevise sig om ved Selvsyn. De 10's hævdes derimod at være forgravet og forhugget, og det kan derfor kun være fordelagtigst for dem at faa udskiftet efter Htk. — Paa et Aastedsmøde fremdrages Spørgsmaalet. Ingen nægter her, at Byjorden iflg. Viden var rebet og blev rebet, hver Gang nogen havde pløjet en anden for nær. Da Kommissionen ikke ser de 10's Paastand for ugrundet, sendtes Sagen til Rentekammeret — hvis Afgørelse desværre ikke foreligger.

Der er et Forhold, som gaar igen i alle Byer: Hvor der er Lodsejere, der ikke har deres Jorder i bedste Orden, ønskes Udskiftning efter Htk. Saaledes skriver Pastor Monrad i Vinding paa egne og Sognemændenes Vegne angaaende deres Ønsker om Udskiftning efter Htk.: »... thi i de sidste Aar er mangfoldige Agre udyrkede henligget, saa hverken Ryg eller Rener er at se og en god Del af den, der har været under Plov, er kun halvt dyrkede baade i Længde og Bredde« — Ikke saa underligt, at de Vindingboere ikke brød sig om at faa udskiftet efter specielle Maal paa det, de havde i Brug. — Naturligvis kunde specielle Maal ikke tages, hvor man ikke kunde se Skellene (Renerne) mellem Agrene. Det bliver ogsaa afgørende i Elling, idet en Lodsejer efter nogle Aastedsmøder forlangte ny Udskiftning efter Htk., da han paastaar, at de gamle Rener er pløjet op, nu man var saa langt fremme med den gamle Udskiftning, der foretoges efter Brug, at for det første er Udskiftning efter Htk. ikke efter Forordningen, dernæst er Renerne ikke pløjet op, tværtimod er en Sammenpløjning overalt forhindret. De fleste Lodsejere i Elling tror paa Wesenbergs specielle Maal som det bedste Grundlag for Udskiftning og

vil ikke miste noget ved Udskiftning efter Htk., thi de vil have lige saa megen Jord, som de forlader (+ Særkøb og Enemærke). — Dette anbefales af Kommissionen og anerkendes af Rentekammeret, som giver Amtmanden Befaling til at foretage Udskiftningen efter Wesenbergs specielle Maal.

Det kunde saaledes volde Vanskelighed at bestemme, hvor meget hver Lodsejer havde i Brug og derefter faa udskiftet efter specielle Maal. Et typisk Eksempel herpaa er Skanderup. Her havde Beboerne selv lagt og alle underskrevet en Delingsplan, hvorefter Landinspektør Sørensen skal opmaale og inddele Marken. Taksationen er dog sket uden Beneficiarius Tilstedeværelse og derfor ugyldig (Forordn. 1781 § 7), men Præsten erklærer sig dog tilfreds ved Aastedsmødet, da hans Anneksbønder er det. Kommissionen anser nu for givet, at Forordningens § 25 skal følges m. H. t. Anneksgaarden, saa denne udskiftes efter Brug ved speciel Opmaaling. I Anledning heraf maatte Sørensen erindre om, at intet specielt Maal var taget p. Gr. af, at samtlige Lodsejere over for ham havde erklæret, at intet bestemt Brug havde fundet Sted, da deres Marker adskillige Gange havde været omskiftet i »Flasker« (smaa Stykker) ved uvildige Mænd, som blot havde skønnet det fra hinanden til Skæpper Sædeland uden Opmaaling og Taksation, saa vidt muligt i Forhold til Hartkorn, og da Anneksbønderne havde erklæret sig tilfreds her for Kommissionen, mente Sørensen intet specielt Maal efter disse Omstændigheder behøvedes, da det dog blev uvist, hvad der i nærværende Forfatning skulde regnes for rette Brug, og om det i det hele taget kunde anvises.

Paa Kommissionens Forespørgsel svarede Anneksbønderne, at ingen Rebning var foretaget siden 1777 — til alles Tilfredshed. M. H. t. Omskiftning i Flasker, gjaldt dette ikke Anneksbønderne, men Engene var omskiftet ved Rebning. Kommissionen eragtede da: Naar Markerne var bestemt efter Brug, maatte Forordningens § 25 være at benytte, medmindre Rentekammeret vilde fritage herfor; naar specielle Maal skulde tages, vilde dette forhale og fordyre Udskiftningen — hvilken sidste Passage lader formode, at Kommissionen haabede, at Rentekammeret vilde give Tilladelsen. Denne søgtes da straks, sammen med Tilladelse til at overtage de nye Lodder, thi selv om Anneksgaarden skulde specielt opmaales, vilde dette ikke faa synderlig Indflydelse paa de andre Lodder. Ellers vilde en Forhaling tillige medføre, at man holdt Gødningen tilbage, til man var sikker paa, at den kom ens egne Lodder til Gode. — Kommissionen mente nok, det tillodes, at man tog de nye Lodder i Brug.

Regulering. Forinden en By udskiftedes, skulde dens Grænser mod andre Byer klarlægges. Ofte havde en Lodsejer Agre eller større Jordstykker paa andre Byers Jorder, og disse Arealer skulde da først reguleres ved Magelæg, saa Bymarkens Grænser blev »rene«, og saa lige og

korte som muligt. Lodsejerne skulde altsaa tage Vederlag for de spredte Jordstykker paa bekvemmere og til deres Jordstykker grænsende Steder. Bekostningen skulde deles af Byerne efter Hartkorn (§ 2).

Der findes ikke mange Reguleringer af Byskel i Udskiftningsforretningerne for det Skanderborgske Rytterdistrikt, kun 5. Alling og Tørring har Mark fælles i Oudal, og der nedsættes et Udvalg til Forhandling om Udskiftningen mellem de to Byer. Der bestemtes følgende, som blev »skrevet og underskrevet, indgaaet og besluttet«:

1. Tørring-Mændene afstaar Jord i Oudals Mark under Lie-Skoven imod, at de faar Vederlag i Østervangen efter Taksation baade af Ager og Eng.
2. Ligeledes overlodes dem Gærdselhugsten i Lie-Skoven, et Stykke af Hæskjær, som grænser til deres Mark, hvor Tørring-Boerne til evig Tid maa hugge Buske, men Grunden og Græsningen forbliver Alling Bys Ejendom.
3. Tørring-Mændene beholder $\frac{2}{3}$ af Træerne paa den Jord, de afstaar, at hugge i 10 Aar.

Ligeledes skulde Skellet rettes mellem Dørup og Voerladegaard, og der magelægges af »Jord for Jord«. Herlighedsejeren, Etatsraad Casper Rothe til Urup, giver sit Samtykke, naar Byerne ellers kan enes.

I Klintrup ordnes Sagen paa den Maade, at Beboerne i Klintrup og Sorring underskriver et »Skelbrev«, som approberes af Stifts-Øvrigheden paa det beneficerede Gods' Vegne.

Møllerup Bymænd og Kalbygaards Ejer, Jacob Rosborg, strides bravt om Skellet mellem Møllerup og Kalbygaards Jorder. Efter Henstilling fra Rentekammeret deles Jorden. — I Them og Virklund føres en voldsom Kamp for at faa Skellet fastlagt, men Striden indeholder ingen interessante Enkeltheder.

Taksation. Var denne Skelregulering bragt til lykkelig Afslutning, kunde den specielle Udskiftning tage sin Begyndelse. — Naar Opmaalningen var tilendebragt, skulde Jorden takseres. Denne Taksation foretoges af 4 »uvildige« Mænd, der skulde være »efter deres gode Navn og Rygte bekendte, redelige og fornuftige Landmænd«, som det hedder i Udskiftningen fra Adslev. Disse Mænd skulde være Gaardmænd og Avlsbrugere, ikke Husmænd eller Inderster, som altsaa ikke ansaas for at have Indsigt eller Vederhæftighed nok til saa vigtige Forretninger. De uvildige Mænd maatte ikke være nære Slægtninge af, saa lidt som Uvenner med nogen Lodsejer i den paagældende By, og var dette Forhold ogsaa i Orden, paabegyndtes Taksationen under Bestyrelse af Landinspektør, hvis egentlige Arbejde kun bestod i at passe, at alle Stykker kom med. — At Taksationen foregik ved stedkendte, praktiske Landmænd og ikke studerede

Folk, skyldtes formentlig den Omstændighed, at der ingen fandtes med en Uddannelse, der berettigede til et saadant Hverv²⁴⁾).

Ved Taksationen i Det Skanderborgske Distrikt anvendtes, saa vidt jeg har kunnet se, den almindelige Fremgangsmaade, hvorefter en Tønde Land af bedste Jord sættes til 8 Skæpper og de ringere i Forhold dertil, saaledes at en Td. Ld. til Takst 8 sættes lig 2 Tdr. Ld. til Takst 16 o. s. fr. Kun i Adslev har jeg fundet en anden Taksation; her sættes Jorden i 4 Klasser:

1. Kl.	4	Alen	som	4.
2. Kl.	5	—	—	4.
3. Kl.	6	—	—	4.
4. Kl.	8	—	—	4.
Heden	12	—	—	4.

Enge og Moser ansattes i Regelen i 3 Klasser, saaledes at der af Hø af 1. Kl. gik 32 Lispund til et Læs, af Hø af 2. Kl. 40 Lpd. og af 3. Kl. 48 Lpd. til Læsset. — Skovgræsningen takseredes som anden Græsningsjord. En Taksation af noget Krat eller Risskov i Grumstrup (1779) skal anføres, da den afviger fra den sædvanlige:

Buske 3 Alen mod 1 Alen.

4	—	—	1	—
5	—	—	1	—

o. s. v.

14000 kv. Alen bedste Buskejord ansattes til 6 Skp. Ld. 1. Kl. Jord. —

Naar Taksationen var tilendebragt, skulde Landinspektøren sikre sig Lodsejernes skriftlige Tilstaaelse for deres Tilfredshed med Resultatet, og derefter indstævnedes Taksationsmændene og Lodsejerne for Retten, de første for at beedige Forretningen, de sidste for at give deres Erklæring. I Tilfælde af, at ingen gør Indsigelse, afhjemles Forretningen, i modsat Fald udmeldes det dobbelte Antal Taksationsmænd til at foretage en ny Forretning, og denne skal saa være den endelige.

Kun i meget faa Tilfælde har jeg fundet, at Taksationen ikke godkendtes. Det var saaledes Tilfældet i Rye, hvor alle Jorderne ikke var opmaalt og takseret, skønt Bymændene havde underskrevet Forretningen. En ny Forretning optoges da paa Herredsfogedens Foranledning. — I Elling foretoges Omtaksation ved det dobbelte Antal Mænd, og i Hvolbæk forlanger en enkelt Lodsejer Omtaksation, men det nægtes af Birkedommeren, da kun en enkelt var utilfreds. Ogsaa i Adslev var der Debat om Taksationen, det paastodes, der var rettet paa Tallene, men da der intet reelt laa til Grund for Misfornøjelsen, faldt Klagen til Jorden.

²⁴⁾ Mandix II, S. 216.

Reduktion. Var Jorderne opmaalt og takseret, skulde Delingsplanen lægges, og til den Ende foretoges en »Reduktion«, d. v. s. der fandtes et Fællesmaal for Jordernes forskellige Godhed, for at enhver kunde faa Vederlag i Jord af tilsvarende Værdi, som han afstod. — For Nemheds Skyld sattes som Fællesmaal Jord af den Klasse, hvoraf der gik 10 Skp. paa en Td.²⁵).

Denne Reduktion foretoges i Regelen efter følgende Formel: 7700 kv. Al. Jord («virkeligt Maal») til Takst 11 giver omregnet til Takst 10 saaledes: $7700 : 11 \times 10 = 7000$ kv. Al. »reduceret Maal«, og naar alle Jordstykkerne var reduceret, foretoges Delingen.

Udskiftningsfigurer. For at Udskiftningen kunde være tilfredsstillende, maatte Landinspektøren bestræbe sig paa at skabe smukke, regelrette Figurer paa de Marker, han skulde afsætte. Marken skulde være bekvem at arbejde paa, derfor skulde Vinklerne være nogenlunde rette, saa man undgik generende Kiler, og Markskellene skulde af samme Grund være lige. Ligeledes skulde de lange Afstande til Marken saa vidt muligt undgaas. Selvfølgelig havde det været Idealet, at hver Gaard laa paa sin Mark, men dette var af mange Grunde ikke muligt.

For at faa en Oversigt over Udskiftningsfigurerne kan man dele dem i flere Grupper. — Gaar Markerne fra Tofterne ved Gaardene ud til Byens Skel, altsaa bredere og bredere udad, saa Skellene mellem Markerne gik som Straalerne i en Stjerne, kaldte man denne Form for en Stjerneudskiftning. Efter Byens Beliggenhed i Bymarken kan den blive mere eller mindre regelmæssig. — Danner Markerne rektangulære Figurer, kaldte man dem for strimmel- eller blokskiftede, alt i Forhold til Markernes Længde og Bredde²⁶).

I Det Skanderborgske Rytterdistrikt — som i hele Nørrejylland — findes et meget stort Antal Stjerneudskiftninger. Paa mange Byers Marker kan man endnu se Stjerneformen, tydeligst har jeg set den i Alling. Af 132 Byer i Distriktet er 84 mere eller mindre stjerneformede, og 48 er blok-strimmeludskiftede. De, som jeg vil kalde regelmæssigt stjerneformede, med Byen liggende omtrent i Midten af Bymarken, er følgende 60 Byer: Herskind, Sjelle, Skjørring, Framlev, Storring, Høver, Firgaarde, Haarby, Mjesing, Jexen, Dørup, Hørning, Blegind, Illerup, Svejstrup, Boes,

²⁵) Morville: Geometrisk og økonomisk Jorddelings- og Udskiftningslære (Kbhvn. 1791), S. 97 ff.

²⁶) Dr. Axel Steensberg, som jeg skylder overordentlig stor Tak for Tilskyndelse til og Raad ved Planlæggelse af denne Afhandling, skelner i sit Afsnit om Udskiftning i Bogen »Jordfordeling og Udskiftning« (Videnskabernes Selskabs historisk-filologiske Skrifter Bd. II, Nr. 1, Munksgaard, 1951) mellem a) regelmæssig koncentrisk Stjerne, b) regelmæssig excentrisk Stjerne, c) uregelmæssig Stjerne, d) Stjerneudskiftning med Udflytning og e) Blokudskiftning. — I nærværende Afhandling skelnes kun imellem regelmæssig og uregelmæssig Stjerne samt Blokudskiftning.

Gram, Vitved, Taastrup, Virring, Fruering, Svinsager, Hvolbæk, Gjesing, Hylke, Baastrup, Ustrup, Grumstrup, Vedslet, Taaning, Ejer, Katstrup, Ørridslev, Yding, Saaby, Elling, Overby, Ørskov, Horn, Møgelby, Skanderup, Skjellerup Nygaarde, Skjellerup, Laasby, Alling, Tørring, Jaungyde, Addit, Voerladegaard, Dørup, Tønning, Burgaarde, Slagballe, Løve, Grædstrup, Dauding, Træden, Føvling, Ring og Tvingstrup. — De uregelmæssigt stjerneformede (med Byen liggende i Udkanten af Bymarken) er: Skivholme, Galten, Lillering, Skibby, Harlev, Taastrup, Stjær, Siim, Adsløv, Fregerslev, Vrold, Brørup, Horndrup, Bjødstrup, Truust, Grølsted, Voel, Sorring, Toustrup, Flensted, Møllerup, Linaa, Tulstrup, Vissing. Blokudskiftet er Nygaarde, Hemstok, Bjedstrup, Foerlev, Bjertrup, Alken, Møballe, Skorup, Klintrup, Oustrup, Sminge, Dallerup, Haarup, Laven, Emborg, Hem, Møldrups, Brædstrup, Haarup, Them, Salten, Tømmerby, Sepstrup, Løgager, Fogstrup, Skovby, Nr. Vissing, Søballe, Venge, Stilling, Skaarup, Ris, Tebstrup, Faarvang, Naarup, Gjærn, Ellerup, Svenstrup, Lyngby, Farre, Røgen, Dalby, Holmstoel, Rye, Velling, Vinding, Gandrup og Spørup.

Efter dette er 63,6 % af de undersøgte Byer stjerneudskiftede. Af disse er der sket Udflytning ved de 26. Af de blokudskiftede har kun 7 af de 48 Udflytning.

Udskiftningsfiguren omtales kun i en eneste Forretning i Distriktet, nemlig fra Gjærn. Gjærn udskiftedes i Bløkke, »da Byen ligger i den ene Ende af Marken, nærmest i et Hul«, saa Markerne kan ikke gaa ud fra Gaardene, men maa anlægges i reelle 4-kantede-Figurer i Marken, og den ene tage uden for den anden. Her skinner Landinspektørens, eller Beboernes, Syn paa Udskiftningsfigurer igennem: Jorderne blokudskiftedes, fordi Terrainet forhindrer Stjerneudskiftning, og det gives der altsaa en Slags Undskyldning for. Og dog var Gjærn en stor Landsby med 24 Gaarde, og kun 3 udflyttedes.

Veje. Til en vellykket Udskiftning hørte ogsaa et velordnet Vejnet, baade til Mark- og Møllekørsel, Fædrift, Sogne- og Købstadveje. Sognevejene blev i Almindelighed ved at gaa, som de fra Arrilds Tid havde vringlet sig frem mellem Markskellene, og de nye Veje anlagdes saa vidt muligt mellem de nye Lodder, hvis Afstanden da ikke væsentligt forlængedes; kun faa Steder skares Lodderne igennem, og dette Forhold rettedes da ogsaa ved paafølgende Klager.

De gamle Hovedlandeveje maatte ikke ændres, iflg. Forordn.s § 9, hvorimod Sogrevejene nok kunde forlægges; dog maatte ingen gamle Veje nedlægges, før de nye var anlagte og Syn over dem afholdt ved uvildige Mænd, udmeldte af Retten²⁷⁾.

²⁷⁾ Mandix II, S. 222.

De almindelige Sogneveje anlagdes med 12 Alens Bredde, hvorimod Fædriften, Drivvejen til Kreaturerne, var langt bredere, helt op til 40 Alens Bredde. — Vejene til Lodderne anlagdes og vedligeholdtes af samtlige Beboere. Vejene godtgjordes de Lodsejere, over hvis Marker, de gik, med Jord andetsteds efter Hartkorn. I Sminge godtgjordes de dog med Hø. — Større Vejstridigheder har jeg ikke fundet under min Eftersøgning. I Elling var der dog lagt op til en større Strid, idet der var afsat en ny Vej, der var for lang for 3 af Bønderne, og de fik saa Lov at bruge den gamle. Men denne skulde indhegnes, og alle Lodsejerne betalte dertil, og der klages da herover. Kommissionen eragtede da, at det skulde gøres, selv om den nye Vej var upaaklagelig, men de 3 Bønder havde uden Vrøvl taget deres Lodder længst ude, og saa skulde de have denne Belønning.

Hegn. Iflg. Forordningen af 1781, §§ 10 og 11, skulde Udgifterne til Hegn deles saavel Byerne som de enkelte Lodsejere imellem, og dette gjaldt baade Anlæg og Vedligeholdelse. — Hegn var en temmelig beko- stelig Historie, først og fremmest paa Steder, hvor der var mange Lodder, hvor Jorden var stærkt leret eller meget sandet. I de fleste Tilfælde udførte Bønderne selv Arbejdet, men der findes ogsaa Eksempel paa, at der har været professionelle Digearbejdere; i en Sag om Hegn fra Laven omtales Dige-kasterne i Vrold. — Der var ikke i Forordn. af 1781 givet Retningslinier for Hegnenes Udseende, Højde, Bredde eller Materiale. Bestemmelser herom kommer først i Forordn. af 29. Oktober 1794, hvori der findes flere Bestemmelser angaaende Hegnenes Beskaffenhed. De vigtigste Former, der nævnes, er Stendiger, mindst 9 Kvarter høje, Jord- volde, der skulde være 4—5 Al. brede forneden efter Jordens Beskaf- fenhed og med dobbelte Grøfter, 9 Kv. brede og 6 dybe, samt Volde af Jord og Græs- eller Lyngtørv, 10 Kv. høje og 3—5 Al. brede ved Grunden.

Der omtales ikke mange Hegnstrætter i Udskiftningsforretningerne. En enkelt forekommer dog i Laven. Det er selve Landinspektør Sørensen, Laven Hougaard, der klager til Amtmanden, at hans Nabo, Christen Pedersen, ikke vil »tage halvt Hegn« med ham. Sørensen er selv for et halvt Aar siden begyndt at kaste Hegn, men C. P. vil ikke, og nu fore- slaar Sørensen Amtmanden, at C. P. beordres til at hegne, eller at Søren- sen faar Lov at lade Arbejdet udføre paa Naboens Bekostning. — Hertil svarer C. P., at han — i Modsætning til Sørensen, der har sin Jord samlet paa eet Sted — har sin Mark adspredt paa 5 Steder, der grænser til 3 Markskel og 4 Naboskel. Han vil i Bund og Grund ruineres, hævder han, om han skulde hegne sin Mark, der bestaar af lange Strækninger over store Bakker. Han mener at have Hegnsarbejde til 16—20 Aar. Han beder om Fritagelse for at hegne, og »fordrer ikkun, hvad Ret er — eller hvad jeg anser for Ret efter det Lys, en naturlig Forstand kan give. Loven om Hegn er mig ubekendt. Men saa meget tror jeg, at den ikke fordrer

urimelige Ting^s. — Parterne enes dog om at kaste Hegn i Fællesskab over en Periode paa 3 Aar. — Ogsaa i Rye besværer man sig over de lange Hegn, der ikke kan staa i den sandede Jord. Men iøvrigt er dette Punkt ikke særlig omdiskuteret.

Fællesheder, Moser og Skove udskiftedes i de fleste Byer samtidig med Markjorden; kun i Rye, Fruering, Grumstrup, Laasby, Linaa, Ris og Toustrup maatte disse Arealer vente nogle Aar paa Udskiftning. — Heder og Overørev udskiftedes i Regelen efter samme Principper som de øvrige Jorder, men der findes ogsaa Eksempler paa, at Heden udskiftedes efter Htk., mens Markjorden udskiftedes efter Brug. Det var jo for Hedens Vedkommende kun Græsset, det drejede sig om, men man synes dog at have taget let paa, hvordan Græsningen var fordelt før Udskiftningen. Kun eet Sted, i Klintrup, skete en Fordeling af Græsningen mellem Beboerne, en Græs jævning, med Htk. som Fordelingsgrundlag. Endnu ved Udskiftningen holdt man i Klintrup paa, at Fællesgræsningen ikke kunde undværes, fordi man ikke paa anden Maade paa den slage Græsning kunde finde tilstrækkeligt Græs til Kreaturerne, navnlig Unghøveder, under en fælles Hyrde, og en Indhegning kunde næppe betale Omkostningerne, og man regnede ikke med, at Forordningens § 15 paabød Hegn. — Denne Betragtning er sikkert ens for de fleste Byer, hvor der ikke blev udskiftet Græsning straks. Først da man vænnede sig til de nye Tilstande og indsaa Fordelene ved disse, tager man fat paa Udskiftning af Græsningen.

Moserne udskiftedes ogsaa i Regelen sammen med Markjorderne, kun i Rye fandt en større speciel Moseudskiftning Sted mange Aar efter den egentlige Udskiftning (1822, Rye udskiftedes 1791).

Skovene gav baade Græsning og Træ, og det gjorde Skovdelingen noget indviklet, da der skulde tages Hensyn til baade Skov- og Grundejer og til de græsningsberettigede.

I Fruering ønskede man Skoven »lagt i Fred«, da den ellers ganske vilde gaa til Grunde. Den var noget medtaget, bl. a. fordi den brugtes til Græsning af Kreaturerne, der optraadte den vandede og sig-agtige Bund, saa Træerne ofte gik ud. — Paa Grund af den store aarlige Udvisning vilde det være til Skade, om den Strækning, der behøvedes til den græsningsberettigede, borthuggedes for at give denne Vederlag, da Fredsskoven ikke kunde taale den store aarlige Hugst. Derfor foreslog Landinspektør Sørensen, at noget af Skoven iflg. Forordningen af 27. Sept. 1805 (»Fredsskovsforordningen«) § 16 Nr. 3 forblev, som den var, uden at indhegnes. Derefter vedtoges følgende:

1. til bestandig Fredsskov udlægges en (nærmere angivet) Del af Skoven,
2. til at blive som nu en anden Del af Skoven uden at indhegnes og

uden at omhugge for Fode. Denne Del var saa fuldvoksen, at den ikke generedes af Kreaturerne Bid,

3. til Vederlag for den græsningsberettigedes tilkommende to Trediedele af den egentlige Skovgræsning udlægges, for saa vidt der er Skov efter den forbedrede Taksation, naar Træerne og Skoven borthugges.

I Grumstrup hævder 3 af Beboerne, at de vilde beholde deres Ris-hugst som hidtil efter Gærdselsbrev af 9. Jan. 1657 og efter sket Taksation. Deroverfor hævdede de øvrige 19 Beboere, at Hugsten, som faldt i deres Jorder, var førstnævntes, og de forlangte Vederlag derfor, hvilket Kommissionen paa et Aastedsmøde bekræftede.

I Toustrup var Bønderne tilfredse med det Vederlag, de fik for Græsningen i den Skov, der skulde indhegnes, og de fik af Herskabet Lov at rydde Ener og Krat til Opdyrkning.

Skoven i Laasby var et Interessentskab, og Delingen altsaa ingen Udskiftning af Fællesjorden. Skoven deltes saaledes, at een Lodsejer fik efter Brug, hvad han før havde haft. Den øvrige Skov deltes efter Gaardantal. Gærdselen deltes baade med Hensyn til Gærdsel, Grund og Græsning mod Afkortning efter Maal og Taksation i den øvrige Græsningsjord. Hver Gaard fik Grund og Træer paa samme Sted. Uregulære Skovhjørner tillagdes Marker, som laa derfor mod Afkortning i den egentlige Skov. Enkeltstaaende Ege deltes efter Gaardantal. Skovgræsningen tildeltes Mændene mod Afkortning efter Maal og Taksation i den øvrige Græsning og Hede.

I Linaa førte man daglange Diskussioner om Deling efter Htk. eller efter Brug, om Vederlag for Træ, Græsning og Engbund og endte med at vedtage L. Wesenbergs Forslag om Deling efter Htk. og *efter følgende Vedtagelse:*

1. Den ene Træsart vederlægges mod den anden efter Pengeværdi, hver Sort er ansat til ved Skovens Taksation.
2. Skoven adskilles fra Byens Fælled.
3. Af den takserede Skov og Gærdsel, som falder i Fællesheden og ved Søen forbeholdes enhver sine tidligere hafte Andele, dog til Nedhugst og Bortkørsel inden 5 Aar efter Loddernes Afsætning.
4. Falder 2 Lodder i samme Litra, skal Skovens Taksationsmænd tildele enhver sin Andel deraf.
5. Al Gærdsel, Mose og Hede, som falder i en Skovlod, tilfalder samme mod at kvittere derfor ved Fælleshedens Udskiftning.
6. Som Grundlag for Delingen af Omkostningerne ved Udskiftningen vedtoges (paa een Stemme nær) at bruge Træmassen.

I Ris Skov, Ousted Sogn, der udskiftedes efter Fredsskovforordn. af 1805, skulde iflg. Forordn. de Jorder, der udlægges til Græsning i Skoven, ligge mod Øst, hvilket her passede udmærket, da de stødte op til

Beboernes Marker. Der udlagdes saa meget som Maal og Taksation for-drede til de græsningsberettigede, dels af Skovgræsning, dels af Eng-huller og Sletninger.

I Ris fandtes det særlige Forhold, at Gaardejerne var berettiget til Olden i Skoven, hvorfor Oldenrettigheden i Taksationen var ansat til 6 Td. 1½ Skp. Land bedste Jord, og Kommissionen vilde da udlægge 4 Td. Ld. bedste Jord til de græsningsberettigede for denne Paastand, hvor-imod Oldenen i Fredsskoven tilhørte Skovejerne. Dette skete med Hen-syn til den Skov, der skulde borthugges til Fordel for de græsningsberet-tigede, hvorfor Taksationen ikke kunde tages til Følge. — Skovejerne og Beboerne tog Kommissionens Afgørelse til Følge, og de 4 Td. Ld. udlægges i Forbindelse med den øvrige Ris Jord. Træerne skal bort-hugges og fjernes paa 5 Aar, og i den Tid skulde græsningsberettigede bruge Græs og Olden som hidtil, da den specielle Udsætning ikke kan fuldføres, før Ophugningen er færdig.

Om Oldener. tilføjer Landinspektør Ravn i Forretningen: »Denne Ansættelse af Oldengæld kan ikke komme i Betragtning, lige saa lidt som Ris-boerne kan erholde Godtgørelse i Penge eller Jord iflg. den kongelige Resolution af 9. August 1788, som lyder: Hartkornet af den til Skov fredede Jord skal beregnes saaledes, at Godsejerne først tager hele Skovskylden og dernæst af Ager og Engs Hartkorn i samme Forhold som den indtagne Stræknings boniterede Areal til hele Byens bonitterede Areal. Da man nu ved, at hele Skovskylden hviler paa Olden-Afgrøden eller paa det Antal Svin, der det ene Aar med det andet kan fødes paa Olden, saa indser man let, at Kongens Vilje er, at Bønderne ej bør have anden Godtgørelse for den Rettighed, de hidtil har haft af Olden og nu mister ved Udskiftningen, end den, at de fremtidig skal fritages for Skovskylds-Afgiftens Svarelse, som Godsejerne, der ene høster Nyttens af Fredskoven, skal paatage sig (iflg. Skovforordningen faar Bønderne nemlig ingen Godtgørelse for Olden). — Dog maa Kommissionen gaa ud fra, at de græsningsberettigede skal have Vederlag for den Olden, der falder uden for Fredsskoven«.

Husmændene. Hensynet til Husmændene havde voldt Regeringen megen Hovedbrud. Ude i Landet var Problemet brændende og mange Steder — som i Rye og Vrold — hvor der var en talrig Husmandsklasse, stærkt tilspidset. Disse Husmænd havde fra gammel Tid haft Lov at græsse en Ko og 5—6 Faar i Byens Fællesdrift, men var dette en Ret eller en Velvilje? — Og skulde de nu have Vederlag derfor, naar Jorderne udskif-tedes? — Eller maaske Jord til Dyrkning? — Det var herom, Kampen stod. — Husmændene forlangte Jord eller (og) Græsning²⁸⁾. Det første

²⁸⁾ Husmændene paaberaabte sig altid, at det var »Kongens Vilje«, at de skulde have Græsning og henviste til Forordn. 1781 § 19; men her havde de Uret. § 19 omtaler

var i alle Tilfælde udelukket; ingen Lodsejer vilde afstaa Jord, hvis Husmanden ikke havde Skøder eller anden Adkomst, der viste ham berettiget dertil. De flestes Syn paa Græsningen til Husmændene var, at havde de haft Græsning før, burde de have det igen; dog som Etatsraad Rothe til Urup udtrykte det i Anledning af et saadant Krav fra Husmændene i Elling ikke som en Ret, men som en Velvilje, »thi aldrig kan man gøre en Villighed til en Rettighed«. Den almindeligste Opfattelse hos Landets Jordbrugere var, at Husmændene skulde ernære sig som Daglejere hos Bønderne.

Som Husmændene fik ogsaa Smeden Græsning, ligeledes Bytyren, Degnen og Skoleholderen; de to sidstnævnte var iøvrigt de eneste, Forordn. af 1781 nævner som græsningsberettigede — »de fleste Steder«! — Alt i alt var denne Side af Udskiftningen saare vagt udtrykt — man vilde ikke gaa Grundejerne for nær, og man undte ogsaa nok Husmændene Brødet, men en af Parterne maatte man fornærme, og det synes da, at man satte Hensynet til Udskiftningens Gennemførelse for Lodsejerne over Hensynet til Husmændene.

I 27 Udskiftningsforretninger i det Skanderborgske Distrikt omtales Husmændenes Forhold under Udskiftningen. I 17 Tilfælde fik Husmændene Græsning, nemlig i Alling, Alken, Brørup (6 Hmd.), Elling (4), Gandrup (2), Horn (8), Hvolbæk (8), Klintrup (6), Rye (36), Sorring (22), Salten (6), Saaby (3), Sminge (2), Truust (4), Them, Vrold (33) og Yding. — I Toustrup (11 Hmd.) søgte to Husmænd Amtmanden om Græsning som hidtil, men da deres Skøder intet indeholdt herom, og Græsningsretten hidtil kun var ydet dem som en Villighed, henviste Amtmanden dem til Lands Lov og Ret, idet Græsning ikke var paabudt i Forordningen. — De har nok intet faaet.

I 8 Byer fik Husmændene Jord til Dyrkning efter Htk. Det var — foruden to Selvejehusmænd i Alling — i Baastrup (5), Blegind, Flensted (14), Røgen, Stilling (6), Taaning (13), Ustrup (4) og Vinding (4). — Husmændene i Salten var tilbudt Jord, men den var for daarlig og for afsides beliggende. I een By, Skanderup i Gjern Herred, fik Husmændene baade Jord og Græsning efter Skøder og Kontrakter.

Betingelsen for at faa Jord var altsaa, at man havde Rettigheden

ikke nogen Græsnings *ret* (denne gælder kun Degne og Skoleholdere), i Paragraffen var der kun Tale om en Henstilling i al Almindelighed om at henlægge Græsning til Husmændenes Køer. — Forud for denne »Husmandsparagrafs« Tilblivelse gik i Regeringen mange og lange Forhandlinger om Retten for Husmændene til Erstatning for Græsningstab ved Udskiftningen, om alle Husmænd skulde have Græsning o. s. v., men Forsigtigheden sejrede. Alt, hvad der blev lovet Husmændene, var Udsigten til at faa Græsning i samme Udstrækning som før, hvis Lodsejerne gik frivilligt med dertil. Hvor de stillede sig imod, fik Husmændene intet. Dette var dog ikke Tilfældet noget Sted i Rytterdistriktet. — Ang. forskellige Synspunkter vedrørende Husmandsgræsningen henvises til Skruppeltrang: Husmand og Inderste, S. 290 ff. (1940), hvor der er gjort Rede for de forskellige Forslag og deres Begrundelse.

dokumenteret, ellers var det absolut en Naadesag. Hvor Husmændene fik Græs, udlagdes dette dem i Overdrevet, Skoven eller Heden — eller hos »deres egne«, d. v. s. hos de Gaarde, som ejede Husene. Hvor megen Græsning, de fik, var naturligvis afhængig af, hvor megen de før havde haft og af, hvor meget der paa Stedet beregnedes til et Høvedes Græsning, i Regelen 8—10 Td. Ld. — Antallet af græsningsberettigede Kreaturer var i Regelen 1 Ko og (eller) 5 Faar for hver Husmand. I det følgende gives en Oversigt over, hvorledes Husmændene behandlede i Distriktets forskellige Byer.

I Alling faar to Selvejerhusmænd Jord af Ager og Eng efter Htk., og Degnen er berettiget til Græsning for omtrent 9 fulde Høveder, og de faar alle Græs efter Maal og Taksation. — Største Lodsejer skal udpege Mænd til at fastsætte Arealet for en Kos Græsning.

I Alken faar Smeden og Husmændene Græsning i Gaardenes Lodder. Smeden faar tillige Jord, 1 Td. Ld. af hver hel Gaard samt Hede og 2 Læs Hø à 32 Lispund. — Ogsaa i Brørup faar Husmændene Græs som hidtil »ved deres egne«. De betaler herfor 2 Rdl. til Byen. — I Hvolbæk faar 8 Huse under Nissumgaard Græsning.

En Fæstehusmand i Elling faar som hidtil Græsning til 2 Høveder mod et Vederlag paa 1 Mark pr. Høvede efter Vide og Vedtægtsbrev. Husmændene faar iøvrigt Græs mod billig Betaling. — 2 Husmænd i Gandrup faar Græs til 5 Faar mod Græsningspenge som hidtil, men Gaardmændene vil under ingen Omstændigheder give Husmændene Jord, hvilket de da efter Selvejernes Mening heller ikke kan være tjent med. Ved et Aastedsmøde bifalder Kommissionen Planen, men paalægger Gaardmændene, at de lader Husmændene faa Græsning paa Omgang — uden Vrøvl!

Af Horns 8 Huse havde hvert halvt Hus Krav paa et Høvedes Græsning paa 20 Skp. Land til 16 Skp. Takst, og det øvrige som Vederlag efter Taksation for det før tillagte Græsning, alt frit for Græsningspenge, og de Husmænd, der har Hartkorn, faar udlagt Jord derefter. — Da Kongen ejede Byen, fik Husmændene af Gaardmændene Lov at indhegne et Stykke Jord, en liden Toft ved deres Huse, mod en saare ubetydelig Betaling: fra 4 Mk. 4 Skl. til 8 Skl. aarlig. Da Husmændene købte deres Huse, mente de at have købt Toften med, og de vil derfor ikke svare Afgift deraf.

I Sorring faar 1 Husmand gratis Græs i Fædriften til 1 Ko og 5 Faar; 2 Selvejerhusmænd og 20 Fæstehusmænd faar hver Græs i Fædriften til 1 Ko og 5 Faar mod en Betaling af 1 Mk. 8 Skl. for forsvarlig Græsning. — Mellem Oustrup-Beboere oplæstes en tinglæst Kontrakt, der viste, at de havde været græsningsberettiget siden 1746. De faar Ret til Græsning for 5 Skl. dansk aarlig.

I Salten fandtes 6 Husmænd græsningsberettigede, hver for 1 Ko og

6 Faar, eller 2 Høveders Græsning, fri for Græspenge, hvilket Ejeren tilstod dem. Desuden fik de Tilbud om Jord, hvilket de dog afslog, da de formentlig fandt Jorden for ringe og for afsidesliggende. — En Husmand i Saaby og en Aftægtsmand smst. havde efter Kontrakt Ret til 5 Skp. Grønjord (for Aftægtsmanden i hans og Konens Levetid) til aarlig Brug og desuden 2 Høveders Græsning hos alle 9 Beboere i Saaby. — En anden var tillagt Græsning til 1 Høvede paa Omgang mellem de 9 for 1 Rdl. i Græsningspenge.

I Sminge fik Husmændene udlagt Græsning og Tørveskær efter Skøder, og i Truust havde de Skøder paa 1 Kos og 5 Faars Græsning samt 10—12 Læs Tørv. Da der var Uligheder i Skøderne, blev det fastslaaet, at de hele Huse fik Vederlag for 2 Køers Græsning, de halve for $1\frac{1}{4}$ Ko. — I Them forsynede Lodsejerne Husmændene med Græs til 1 Ko og 4 Faar uden Betaling; i Yding skulde Husmændene derimod betale for Græsningen.

Alle Husmænd, der fik Jord, tillagdes den efter Hartkorn, og havde de intet Skøde, der viste deres Adkomst til Jord, fik de naturligvis intet. — I Blegind fik Husmændene og Bytyren Jord ved Skolen. I Klintrup beholder en Husmand sin Jord »paa Gaden« som hidtil, mens en anden fik Græs i Heden efter Htk. En tredje fremlagde Skøde paa Htk. 0-0-1-2, men da han ikke havde ældre Adkomst i Hænde, enedes de om, at han fik Græs til 1 Ko, mens 14 Faar, han ogsaa mente sig græsningsberettiget til, intet fik. Da Taksationen intet sagde om Størrelsen af Græsningsarealet til en Ko, fik han 6 Td. Ld. geometrisk Maal uden Hensyn til Takst. — 3 Husmænd, der ikke havde nogen Adkomst til Jord, spurgte spagfærdigt, om de som Husmænd ikke ogsaa kunde faa noget, men Kommissionen sagde Nej.

Alle 6 Husmænd i Skaarup fik Jord til 2 Køer eller 5 Faar, ialt 18 Td. Ld. — I Røgen fik Husmændene Jord i Ejernes Lodder. — Husmændene i Stilling, der fik Jord efter Htk., skulde efter Kommissionens Kendelse have 7 Td. 5 Skp., men fik kun 4 Td. 3 Skp., og deraf var en Lod saa smal, at der næsten intet blev tilbage, naar der skulde kastes Dige. De klagede herover samt over manglende Veje til deres Lodder, men Kommissionen mente, at Lodderne var rigtigt afsat, og at de skulde forblive, som de var.

I visse store Byer med mange Husmænd kneb det særligt at skaffe Græsning eller Jord til Husmændene. Dette var saaledes Tilfældet i Vrold, i Rye og i Sorring. I Rye var der store Skove og Heder, og det samme var Tilfældet i Sorring, og dog kneb det stærkt her at finde egnet Jord. De mange Husmænds Tilstedeværelse skyldtes for Ryes Vedkommende Træskomageriet og i Sorring Pottemageriet. — I Vrold var der 33 Husmænd, der før i Tiden havde fundet deres Næring paa Skanderborg Slot, men som nu skulde forsynes med Græsning. Kommissionen spurgte Lods-

ejerne, hvorledes de vilde skaffe Græsning til disse Husmænd, der tilhørte Gaardene. Der svaredes, at hver Husmand fik 1 Høvedes eller 5 Faars Græsning til hvert halve Hus, hvorfor de skulde betale 8 Skl. i Græsningspenge. — Havde en Husmand flere end de nævnte Høveder, maatte han akkordere med Gaardmændene om yderligere Græsning.

En Husmand i Vinding med 4 Skp. Htk. henvistes til nogle Udmarks-lodder paa Slagballe Mark, en anden med »et Sted« fik ligeledes Jord i Udmarken, en tredie fik tillige Eng. Ogsaa Smeden i Vinding fik Jord.

I Skanderup fik Husmændene den Jord, de var berettiget til, og efter deres Skøder skal de have baade den Ager og Eng, de tilkommer, i søndre Ende af Fællesheden til privat Brug. De faar hver $7\frac{1}{4}$ Td. Ld. til Græs foruden Fællesgræsning, og de betaler derfor 2 Mark hver til Gaardene. Skanderup er det eneste Sted, hvor jeg har set, Husmændene fik baade Jord og Græsning.

Betalingen for Jord eller Græsning var altsaa meget variabel, lige fra slet intet til et Par Rdl., hvilket vel skyldes gammel Hævd og i sin Op-rindelse Tilfældigheder som Lodsejernes Velvilje eller Nærighed.

At der mange Steder — som i Rye — hvor Husmændene kom til at eje Græsningen og Gaardmændene Grunden og Træerne, opstod Gnid-ninger, er indlysende, og mange Steder fik da Husmændene ogsaa en Stump Jord til Erstatning for Græsningen. Dette skete i Regelen ad pri- vat Vej og oftest paa Gaardmændenes Initiativ, da de blev kede af Fæl- lesskabet med Husmændene om Græsning og Grund, til Dels vel ogsaa paa Grund af de stigende Jordpriser efter Landboreformernes Gennem- førelse, da en Gaardmand nok kunde fristes til at sælge en Stump afsides liggende eller ubekvem Udmarks- eller Skovlod til en Husmand. — Hus- mændene havde altid været imod denne Opdeling mellem dem og Gaard- mændene, og især fra Rye gav dette Forhold Anledning til Klager, der dog ikke toges til Efterretning af rette Vedkommende.

Ligesom Husmændene, Smeden og Bytyren fik ogsaa Degnen eller Skoleholderen i Byen Jord; han var oven i Købet den eneste, der som nævnt var græsningsberettiget efter Forordn. af 1781. — Iflg. Plakat af 7. Oktober 1784 skulde de uvildige Mænd, der var udmeldt af Retten, udpege Græsningsjord til Skolen samt Vederlag til Græsningsyderne her- for, men der var ikke fastsat noget Omfang af Græsningen eller Antallet af Kreaturer, der skulde græsses. Dette fastsattes først i Plakaten af 25. November 1801 til 2 Køer og 6 Faar til alle faste Degne og Skoleholdere. — Skoleholdere i Omgangsskoler eller lignende ikke faste Skoler fik in- gen Græsning før efter Plakaten af 17. April 1804, og nu strømmede det ind med Ansøgninger om Græsningsjord fra disse Skoleholdere.

Her skal gives en kort Oversigt over Degnegræsningen i de i Rytter- distriktet nævnte Skoler. — Den »aparte« Skole i Dørup for Hem og Voer- ladegaard udlægges 1793 Græsningsjord paa 12 Skp. Ld, samt en Have-

plads ved Skolen, som Skoleholderen og Hyrden tidligere har delt. — Degnen i Baastrup fik Jord i 1783; han tillagdes Jord efter Brug som Beneficiarius. — Ved Udskiftningen i Firgaarde var intet Jord tillagt Skolen, naaget den tilforn havde haft overladt 18 Skp. Ld. til Græsning (paa 9 Steder!), og efter 1804 klager Skoleholderen, Mændene nægter heller ikke Klagens Rigtighed, men da der kun fandtes 40 Td. Htk. i Skoledistriktet, kunde der ikke udlægges anordningsmæssig Græsningsjord. Degnen fik dog Jord efter Plakaten 1801 til 2 Køer og 6 Faar. — En lignende Klage træffer vi fra Fruering, hvor Skolen nu er blevet permanent, hvorfor den tilkommer Græsning efter Plakaten af 1801. Græsning skal udlægges Skolen hos største Lodsejer, der har 124 Td. Ld., og til hvem Skoledistriktet maa betale 1 Rdl. 2 Mk. for Skolens Græsning — og Beboerne klager. — I Holmstoel tillægges uden Vrøvl Skolen anordningsmæssig Jord til Græsning, og det samme var Tilfældet i Jexen og Velling, hvor Skolerne fik 4 Td. Ld. reduceret til Takst 10. I Vrold og Toustrup fik Skolerne 3 Td. Ld.

1780 brugte Degnen i Kattrup Kirkens Jord, og denne Ordning fortsattes efter Udskiftningen. Skoleholderen i Overby, som hvert 3. Aar skulde have Græsning til 2 Køer, fik nu 1 Td. Ld. bedste Jord pr. Ko.

Efter Plakaten af 1804 mente Skoleholderen i Mjesing sig berettiget til enten Græsning eller Jord og fremsender Klage over det manglende. Beboerne hævdede, at det var en privat Skole, og at de derfor ikke var forpligtet til at udlægge Græsning, ydermere da Skoleholderen havde erklæret sig tilfreds med Lønnen (Skrivelse derom var hoslagt), og forøvrigt svarede Beboerne Afgift til den kgl. Skole i Stilling, 16½ Skl. af hver Td. Htk. samt 1 Lpd. Hø og 1 Lpd. Halm og forrettede tillige Arbejderne ved Skolens Reparation. — Kommissionen søger at mægle, men uden Resultat, og der eragtes da, at Skolen skal have anordningsmæssig Græsning, og indankede man Afgørelsen, skulde denne dog gælde til Rentekammerets Resolution forelaa.

»Den grundmurede Skole« i Svejstrup fik 1779 Græsning til 2 Køer og 6 Faar, og Degnen i Sdr. Vissing fik 1793 Jord til 3 Høveders Græsning efter 10 Skp. Ld. pr. Høvede. Skoleholderen i Stilling fik 1778 Græsning, forsvarlig og vel som »deres egne« Kreaturer (disse 3 er kgl. Skoler).

Skolen i Tønning fik 1788 Græsning til 3 Høveder eller 4½ Td. Ld., og samme Aar fik Skolen i Vinding Græsningsjord efter Pl. af 1784, hvorefter der til 1 Ko eller 6 Faar skal udlægges 2 Td. Ld. bedste Jord til Græsning.

I Truust havde Skolen 1800 Ret til 30 Skp. Grøn jord, hvoraf 15 dyrkedes og 15 græssedes i Fællig med Byen, og Skoleholderen havde desuden græsset sine Kreaturer i Bymarken. Da man kunde se, at de 15 Skp. Ld. var for lidt til Græsning, tilbød Ejeren af Katvad Mølle, ueks.

Landinspkt. Windelev, et Stykke Jord til Skolen mod Afholdelse af dettes Afgifter. Da han imidlertid ikke kunde sælge Jordstykket, der var pantsat, købte en behjerted Mand, Justitsraad Wissing, Viborg, Jordstykket af Panthaverne og forærede Skolen det.

Ovenstaaende var Udskiftningens Problemer i store Træk, endda i meget store Træk. Foruden disse Hovedspørgsmaal dukker en lang Række mindre vigtige Problemer op under Arbejdet. De kaster ofte et Strejfflys over visse Ting i Byens Liv, endda ikke sjældent med Relation til Nutiden. Tørvemoserne blev som Skovene ofte liggende i Fællig. Undertiden træffes Bestemmelse om, hvor tæt man maa grave til Land efter Tørv, Dynd og Søj²⁹⁾. I Regelen var Afstanden 6 Alen. — Ofte omtales ogsaa Lergrave, Bybrønde og Vandingssteder, som vedblivende skulde ligge i Fællig. I Klintrup skulde Mudderet, man ryddede op af Dammen ved dennes regelmæssige Renselse, ogsaa anvendes til fælles Gødning. — Et Vandsted paa Christen Iversens Gaard i Dørup, hvorfra Gaarden var udflyttet, skulde anvendes til fælles Bybrønd og vedligeholdes af Beboerne. Mange saadanne fælles Bybrønde ligger endnu og vedligeholdes af det offentlige; der er f. Eks. 3 i Rye tilbage. — Lyngsletten var ogsaa mange Steder fælles, og der var Regler for, hvor meget hver maatte slaa til Tækning.

I Sogne med Søer spillede og spiller »Søfoder« en Rolle. Man skar dengang som nu, f. Eks. i Rye Sogn, Siv og Rør i Søerne til Fodring af Kreaturer, og dette betyder meget for de magre Sandjordsejendomme, som ikke har nogen Eng. — I Sminge forbeholdtes Søfoderet de gamle Lodsejere fra før Udskiftningen — ligesaa Gærdselhugsten. — Fiskeretten omtales ogsaa et Par Gange i Forretningerne; i Sminge og Baastrup forbeholdtes det ligeledes de gamle Lodsejere, i Baastrup, fordi den var købt dertil.

Synet paa Udskiftningen. Flere Spørgsmaal melder sig ved Afslutningen af disse Udskiftninger, der saa direkte berørte en Samfundsklasses økonomiske Livsbetingelser og daglige Liv: Hvordan saa Bønderne selv paa de nye Forhold, og kunde de bedømme Følgerne af Forandringerne paa Forhaand; endvidere: blev Arbejdet udført efter Retfærdighedens og Billighedens Principper, eller var det Tilfældigheder og Luner hos de ansvarlige for Arbejdet, der kom til at bestemme Resultatet?

At Regeringen, de fleste Landvæsenskommissærer, mange Præster, Sædegaardsejere og dermed ligestillede rundt om i Sognene var velvilligt stemt over for Reformen, er en kendt Sag; men Bønderne selv? — Fra mange Kilder ved vi, at de var modvillige, mistænksomme og uvillige

²⁹⁾ Søj er Lyngtørv, det øverste Lag i Moser og moseagtige Heder, der blandes mellem Gødningen for at »strække« den.

over for det nye. En Forandring kunde let blive til det værre!! Og denne Indstilling bekræftes ogsaa ved at gennemgaa de Klager, der her i Rytterdistriktet fulgte i Udskiftningernes Spor. — Det, der gaar igen i Klagerne, er ikke nogen Overbevisning om, at Følgerne af Udskiftningen skulde blive ugunstige; til at overse Følgerne havde Bøndernes Flertal slet ikke tilstrækkelig Indsigt, man saa kun de Ting, der øjeblikkelig og umiddelbart faldt i Øjnene. Det var Angsten for selv at blive forfordelt ved Udskiftningen og Misundelsen paa Naboen, hvis denne fik en indbildt eller virkelig Fordel mere end en selv, der var Drivkraften i Flertallet af Klagerne, og saa klagede man, over Landinspektøren, over Naboen eller over den, der havde sat sig i Spidsen for Udskiftningen i Sognet.

Men hvad end Klagen gik ud paa, og hvad Motivet end var, blev hver Klage grundigt gennemgaaet og overvejet, først af Landvæsenskommissionen paa Aastedsmøder, hvor Landinspektørens Erklæring blev afæsket, og, hvis Klagen gik videre, af Rentekammeret. — Kunde Forlig ikke opnaas, var Rentekammeret højeste Myndighed i rene Udskiftningssager, og for dettes Kendelse maatte alle bøje sig. Kun rent juridiske Spørgsmaal henvistes til Lands Lov og Ret; dette gjaldt saaledes Taksations-spørgsmaal og de Aftaler, Selvejerne i en By indbyrdes havde truffet til Udskiftningens Fremme, rene Ejendomsstridigheder samt ellers »hvor uomgængelig Nødvendighed det kræver« (Forordn. 1781 § 31), og selv i saadanne Tilfælde skulde Landvæsenskommissionens Tilladelse til at gaa Rettens Vej foreligge.

For at give et Indtryk af, hvad Klagerne gaar ud paa, og hvorledes de behandles, skal anføres Eksempler paa nogle karakteristiske Klager, der gaar igen langt oftere end i de her nævnte Byer.

Klagerne i Adslev er typiske for, hvorledes det kunde gaa ud over den Mand, her Sognepræsten, der har sat sig i Spidsen for Udskiftningen. Paa det første Aastedsmøde beder 6 Mænd Rentekammeret hindre, at Byen udskiftes »til dens Skade og Fortræd«. Paa selve Mødet erkender de dog, at naar de ikke fornærmes, vilde de ikke sætte sig imod, at de andre fik udskiftet, indtil de med et »faar Skruer i Hovedet og løber bort uden at underskrive, hvad de saa nyeligen havde indgaaet«. — De tre Selvejere og Præsten faar saa udskiftet. — I en Skrivelse til Kongen søger de 6 saa at besudle Præsten, uden reelt Grundlag; de siger, at han vil tilvende sig al den gode Jord og beskylder ham for Egennytte og Tyranni. De hævder og beklager sig over, at en enkelt Mand, Præsten, kan ødelægge en hel By. — Amtmanden erklærer det hele for Løgn, opfundet for at forhindre Udskiftningen. — Naa, ved næste Aastedsmøde beder de 6 da ogsaa om at faa udskiftet.

Et andet almindeligt Klagepunkt er, at nogle mener, at de har faaet for megen daarlig Jord. Derover klager f. Eks. 3 Mænd i Alken, der paa-
staar at have faaet for megen Sandjord i Forhold til den fjerde. — Kla-

gen, som undersøges af Landinspektør Munch, viser sig dog at være »mislig og urigtig« i mange Punkter. De 3 vilde havde Omskiftning, hvilket dog nægtes; derimod rettes en Del paa Skellene, og der falder Ro over Gemytterne.

En Del Klager afvises, fordi de »er ganske ubetydelige«, nærmest dikteret af Hang til Kævl og Kværuleren. Dette er bl. a. Tilfældet i Fregerslev og Laasby. Her mener nogle at have faaet for lidt Eng, andre at den Eng, de har haft for meget, burde have været dem frataget et andet Sted, end hvor Landinspektør Sørensen har taget den, — »uden de dog kunde gøre nærmere Rede herfor«, en Vending, der Gang paa Gang gaar igen. De første Klagerer bedes saa foreslaa en anden Delingsmaade, hvilket de ikke kunde, eller bevise deres Paastand, men de kunde ikke nogen af Deiene. De andre Klagerer skulde anvise et andet Sted at tage Eng fra, hvilket de heller ikke kunde. — Kommissionen eragtede derfor, at Sørensens Delingsplan skulde tages til Følge.

I Elling trak Udskiftningen i Langdrag p. Gr. af en omfattende Klage fra en Enke og hendes Søn i Byen. Hun havde selv forlangt sin Gaard udskiftet, men indsender saa den ene Klage efter den anden; først klager hun over at have faaet for lidt »Fortoug«, dernæst over, at hun har faaet den ringeste Jord. Der holdes en Række Aastedsmøder, og til sidst forlanger hun ny Udskiftning ved en anden Landinspektør. Dette sker, Lodderne udsættes paany, nye Aastedsmøder; saa vil hun ikke betale den nye Landinspektør. — Dernæst erklærer hun, at hun vil lade Maal og Beregninger undersøge; nye Aastedsmøder. — Etatsraad C. P. Rothe til Urup, der er Lodsejer i Byen, erklærer sig tilfreds med sine Gaardes Tildeling og skriver bl. a.: »... Hele Byen er tilfreds undtagen den gamle opviglede Jens Eskesen (Enkens Søn). — — — Sælsomt er det derfor, at en hel By med store Tab og Ærgrelser skal tvinges til at rette sig efter een eneste Chicaneurs Paafund. Det er ellers Brug her i Landet, at een maa rette sig efter mange, men aldrig, at mange skal rette sig efter een«. — Rentekammeret afgør saa, at det skal have sit Forblivende som bestemt, at Jens Eskesens Klage er ubeføjet, og Landinspektørens Plan godkendes.

En lang Række Vejklager kommer naturligvis i Hælene paa Udskiftningen. De gamle Veje blev ofte nedlagt, og dette gav Anledning til Irritation i Byen. De rettes oftest ved Ydelser i Naturalier som Hø og Græs, og Forholdene rettes.

Ogsaa Landmaalerne kan have fejlet. En Beboer i Mjesing klagede over Uoverensstemmelser mellem Kortet over Byens Enge og hans virkelige Engareal; Rentekammeret paabød nyt Aastedsmøde afholdt, og her viste der sig en Difference i Klagerens Disfavør paa 700 Kvadratalen, men for denne Bagatel vilde man dog intet foretage. — Derimod havde det sin Rigtighed med Skellene, som han ogsaa havde klaget over. Det

viste sig, at Maalene i Marken var 153 og 366 Alen, mens de paa Kortet viste 172 og 378 Alen. Differencen udlignedes i Hedelodder, mens Hovedlodden blev uforandret.

Omfattende Klager fra Møballe og Vrold refereres i alle Detailler, og Resultatet bliver atter Afholdelse af Aastedsmøder, Omdeling, i Vrold endda 4 Gange; det er kun Smaating, det drejer sig om, men sætter naturligvis Sindene i voldsom Ophidselse.

Disse Klagepunkter, der her er nævnt, gaar igen atter og atter, og deres Motiver er ikke altid lige rene. Ofte kan det vist udtrykkes, som Landinspektør Sørensen gjorde det i Anledning af en Klage fra den iøvrigt paa andre Omraader højt fortjente Pastor Arentzen i Sdr. Vissing:

En frygtsom Hær af Hovedgrunde
fremstiller sig hist paa et Blad,
at nævne dem — ja, hvo der kunde!
for Rimets Skyld, saa var det Had!

Her ramte den djærve Landinspektør sikkert noget af det centrale i Klagernes Aarsager.

Men ligegyldigt hvad Aarsagerne var, og fra hvem Klagerne kom, saa blev de behandlede efter Loven og Forordningerne, fra Proprietæren som fra den ringeste Husmand i en Skovkrog under Himmelbjerget. Man faar en dyb Respekt for de Mennesker, der ledede Arbejdet, baade de læge og de studerede, ikke mindst Embedsmændene i Amt og Rentekammer, der, midt i Enevældens Storhedstid, sad og administrerede Forordninger paa den mest demokratiske Maade. Ingen har beskyldt dem for Partiskhed eller Korrupption. Havde der kunnet spores noget saadant, skulde Klager nok have draget det frem. Man led ikke i Stilhed.

*

Nærværende Arbejde er tænkt som et Forsøg paa at yde Bidrag til at belyse Udskiftningen i denne Egn af Landet. — Der er foruden de to nu foreliggende grundlæggende Arbejder: Troels Finks Afhandling om Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770 (1941) og Axel Steensbergs i Det kongelige danske Videnskabernes Selskabs historisk-filologiske Skrifter, Bind II, Nr. 1 (1951) praktisk taget intet skrevet herom, kun nogle faa Sognebeskrivelser medtager noget af Betydning om Udskiftningen i paagældende Sogn. — Og dog er dette Afsnit af vort Landbrugs Historie uhyre vigtigt. Var Udskiftningen mislykkedes, var det vigtigste af det store Reformarbejde i 1780—90'erne faldet til Jorden. Men Reformvennerne saa altsaa rigtigt, og Arbejdet lykkedes trods Mændenes mangelfulde Uddannelse, trods Smaalighed og Modvilje hos Bønderne.

Man maa i højeste Grad beundre det Arbejde, der her udførtes med Opmaaling af hvert eneste Jordstykke, Kortlægning, Taksation, Omregning, Afsætning af nye Marker, Udflytning o. s. v. for slet ikke at tale om Arbejdet med at faa det til at glide, saa Uforstand og Modstand ikke ødelagde Resultatet. I Ærbødighed og Beundring for disse Mænd og deres Arbejde er nærværende Oversigt over Udskiftningen i Det forrige Skanderborgske Rytterdistrikt skrevet.